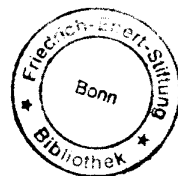

ФОНДАЦИЯ „ФРИДРИХ ЕБЕРТ“
ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ
И ПРАВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ГРАЖДАНИТЕ И ПОЛИТИКАТА

Съставител и редактор
проф. д-р Георги Карасимеонов

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“
София, 1997

A 98 - 00066

Книгата излиза с помощта на Фондация „Фр. Еберт“

© Фондация „Фридрих Еберт“

© Георги Карасимеонов, съставител и редактор
1997
Университетско издателство с печатница „Св. Климент Охридски“
ISBN 954-07-0900-8

ПРЕДГОВОР

Всяка радикална социална промяна ражда своя политическа лексика. Тя отразява спецификата на промените и същността на поврата.

Едно от най-характерните понятия синтезирали в голяма степен политическите промени и сблъсъци в българската история след 1989 година е понятието ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО.

“Позабравено” в политологическата литература след гражданските въълнения и протести от 60 и 70-те години в Западна Европа и САЩ, то отново стана актуално след масовите и донякъде неочаквани по въздействието си изяви на гражданите от бившите социалистически държави допринесли за сричането на комунистическите режими в Източна Европа. Борбата на Солидарност в Полша, “нежната” революция в Чехословакия, падането на Берлинската стена станаха най-ярките символи на силата на гражданското недоволство от стария режим и на стремежа към свобода и демокрация.

Българският народ също не остана настрана от общия поток помел тоталитаризма в Източна Европа. Макар по-колебливо и не така масово, българските граждани и особено най-активната им част в големите градове и сред младото поколение, ясно показаха, че искат край на политическото потисничество и че идеалите на свободната личност са пожелвали в тяхното съзнание. Техните масови изяви и политически акции показаха, че в България има гражданско общество, което иска да има решаваща дума относно това кой и в името на какво ще го управлява.

Осем години след промените темата за гражданското общество въпреки публицитичната и свръхупотреба, не губи актуалност. Напро-

тив несполуките в осъществяването на реформите, икономическата и политическата криза съпътстваща общественото развитие на България я извежда все повече на предно място. Събитията от януари и февруари 1997 година ознаменуваха нов взрив на социалното недоволство, сравним само с първите месеци на 1990, показаха че появата на основните демократични институции не е достатъчна гаранция за действително народовластие. Блокажът на политическата система в края на 1996 година показа особено драматично, че новата демокрация не смята да реагира адекватно на стремежите на българските граждани за реални реформи. Връзката между политиките и гражданите, между управляващите и управляваните се оказа "скъсана", което доведе до безпрецедентна след 1989 година загуба на доверие в държавните институции. Нещо повече, в много допитвания до общественото мнение се наблюдава силен спад на доверието в самата демокрация като форма на управление.

В крайна сметка кризата показа, че българското гражданско общество не желае да е безмълвен субект в политическия процес, че иска реални свободи и права да решава съдбините на страната.

Кризата на прехода в България показва всъщност, че развитието на либералната демокрация се измерва до голяма степен с мястото и ролята, която играе гражданското общество в политическия процес. А изявата на гражданското общество не се изразява само в еднократното използване на правото на глас по време на избори. Гражданското общество включва множество компоненти като наред с институционалните му аспекти, особено значение имат културно-ценностните нагласи в политическия елит и населението. Гражданското общество се базира преди всичко върху индивидите осъзнали в демократичното общество съпричастността си към политическата общност, но и собствената си самостоятелност като свободни личности с неотменими и неприкосновени, конституционно гарантирани права. В модерния смисъл на думата гражданското общество обхваща индивидите и социалните групи и техните разнородни организации, чийто специфични интереси могат да се изявят в публичната сфера като независим компонент в политическия процес, като противовес и коректив на държавните институции.

Затова развитието и зрелостта на либералната демокрация, и особено на посткомунистическата, ще се "измерва" със степента на утвърждаване и реалното място на гражданското общество в социалния и политическия живот. Консолидацията на българската демокрация ще е мълчителен процес на преодоляване на последиците от

господството на наследената от миналото партия-държава, която управляваше поданици, но не и граждани. Пораженията от това господство няма да се излекуват за кратко време. Освобождаването от страховете и инертността продукт на тоталитаризма ще съпътстват продължително време изграждането на либералната демокрация. Новото гражданско съзнание ще се формира паралелно с усвояването на нов тип политическа култура и натрупване на опит в гражданските инициативи, които ще стимулират и ново самочувствие на българските граждани като субект на политиката.

За да може да се изявява пълноценно гражданското общество се нуждае и от своя икономически тил - пазарна икономика, в която си конкурират различни форми на собственост. Плурализъмът във формите на собственост са важен фактор за политическия плурализъм, който се изявява и чрез институциите на гражданското общество. Действителното гражданско общество от своя страна е гаранция, че политиката и икономиката ще служат на свободата, социалната справедливост и демокрацията.

Предлаганите в този сборник статии се публикуват в момента, когато България отново търси верния път към реформите, към стабилна и просперираща икономика и държава. До голяма степен политическите промени от 1997 година са резултат на едно ново гражданско действие и съзнание.

Издателите от Фондация "Фридрих Еберт" и Института за политически и правни изследвания, считат че книгата не само обобщава историческия опит, но и с актуалността си допринася за по-нататъшното изграждане на демократичното гражданско общество в България.

Д-р Марк Майнарду
Ръководител на
Регионалното бюро
"Балкани" на
Фондация "Фр.Еберт"

Проф. д-р Георги Карасимеонов
Изпълнителен директор на
Института за политически и
правни изследвания

София
юни 1997 г.

Георги Карасимеонов

ПОЛИТИКАТА НА ЛИБЕРАЛНАТА ДЕМОКРАЦИЯ

Политическа система основана на примата на свободата на личността предполага постоянният сблъсък между търсещия нови граници за изява човешки дух и постоянно възпиращото го социално обкръжение. Защото самата същност на политическото общество предполага определени рамки за изява на свободата на личността - тя не трябва да накърнява естествените права и свободи на другите членове на обществото, както постулира великата френска Декларация за правата на човека и гражданина от 1789 година. В тази ключова фраза се крие крайно сложното съчетание, което иска да постигне либералната демокрация и политика. За разлика от всички предишни политически формации и държавни образувания либералната демокрация се стреми да постигне съгласие за доброволно спазване на принципи и правила на съжителство основани върху естествени и ненакърними права и свободи на личността. Затова основното предизвикателство пред либералната политика е винаги било и ще бъде да създаде и изгражда такива институции и процедури, които да осигурят изживята на свободите на личността в естествената конкуренция и сблъсък на интереси между индивидите и групите съставлящи модерното общество в името общностното оцеляване и възход. Колкото лесно да звучи това на хартия, толкова по-сложно е това да се осъществи в реалния живот защото и либералната демокрация като всяка политическа система е продукт на определена степен на развитие на човешката цивилизация и носи всички постижения, но и несъвършенства коренящи се в природата на индивида особено в съприкосновението му с други индивиди. Затова класическата либерална де-

мокрация е съществено различна от "масовата" демокрация, родила се в края на 19-ти век, а тя от своя страна, прилича все по малко на постмодерната демокрация от края на 20-ти век. Но въпреки, че политиката в тези различни фази на либералната демокрация има съществени различия, тя същевременно изхожда от общи фундаментални принципи. В нейната еволюция либералната демокрация е познала възход и успехи, но също така е била на границата на унищожение от доктрини и политически прийоми, отричащи нейните основополагащи принципи и залагащи на нейните слабости и несъвършенства. Но фактът, че днес либералната демокрация след краха на световната система на комунистическия тоталитаризъм няма реална алтернатива в най-развитите икономически и културно държави, дава основание да се твърди, че тя устоя на досегашните исторически предизвикателства и доказва себе си като най-жизнената политическа система.

Историческият опит, положителен и негативен, показва някои от основните елементи, предпоставки и изисквания гарантиращи ефективността и успеха на политиката на либералната демокрация.

Политиката на либералната демокрация се отличава от всички други типове политика, че се базира на специфични за нея социално-икономически, политико-институционални и етично-ценностни и културни предпоставки и стойности.

Главната социално-икономическа предпоставка на либералната демокрация е икономически независимия гражданин. Когато той става споусен както са се обръщали един към друг французите по време на революцията това е имало дълбок социален смисъл. Това е било израз на противопоставянето на свободният индивид на дотогавашния поданик на абсолютистката монархия. Раждането на гражданското общество и налагането на народът като суверен стават фундамента на общественния договор легитимиращ държавната власт и нейните институции. Либералната демокрация е толкова жизнена, колкото повече този обществен договор се гради на постоянен диалог между управлявани и управляващи. Автономията на гражданското общество, преди всичко икономическа, неговата самостоятелност и постоянно развитие в съответствие с многообразието на неговите съставки е предпоставка за плуралистичната политика. Колкото повече плурализъм се изявява в гражданското общество, толкова по-стойностна е либерално-демократичната политика ако тя съумява да го транслира в политическите институции и в техните действия и решения.

Но изявата на гражданското общество само по себе си не е гаранция, че политиката на либералната демокрация ще има трайност и легитимност. Без да надценявам концепциите за икономическата обусловеност на демократичната стабилност, опитът на развитите демокрации доказва, че либералната демокрация има шанс да се легитимира трайно в общество, там където мнозинството граждани са преодолели икономическата зависимост свързана с оселяването и инстинкта за индивидуално или групово самосъхранение. Или с други думи там, където е натрупана определена материална култура и където е създадена така нар. "държава на общото благоденствие". Тя олицетворява края на обществото на "свободния пазар" родило "голямата депресия" през 30-те години на нашия век и възникването на нов тип политика способна да преодолява дълбоките кризи и нищетата, социалните несподи и разруха разкъсващи тъкът на гражданското общество и изчерпващи неговите ресурси. Това ново състояние на обществото се свързва с качествено ново съдържание на либерално-демократичната политика възприела ценностите на социалния хуманизъм, съчетаването на социалните и либералните ценности. Тази политика роди "социалното пазарно стопанство", което освободи развитите демокрации от постоянната заплаха от подкопаване на икономическите им основи. "Социалното пазарно стопанство" стана съставен елемент на либералната демокрация, премахва много от елементите на зависимостта и уязвимостта на гражданите, подсили качествено жизнеността на гражданското общество чрез формирането на така нар. средна класа.

Затова либералната демокрация днес по дефиниция е и социална, основана на политиката на равната свобода и равния шанс, на социалната защита на тази част от обществото, което поради едни или други обстоятелства е в невъзможност да получава необходимия за достойнството на човека минимум от материални и други ресурси. Защито няма по голям враг на либералната демокрация от лишения и оставен без социална закрила гражданин.

Затова "средната класа" като социална основа на либералната демокрация формира съзнанието на освободения човек. Тя е фактор за преодоляване на разслоенията и основанията за класови и други конфликти, тя е средата за изява на културните ценности на либералната демокрация. Нейното постоянно нарастване свидетелства, че има реални предпоставки за преминаване от политиката на оселяването към политиката на сигурността и ново качество на живота. Роналд Енгелхард вижда именно в този процес на преход от индустриалното

към постиндустриалното общество раждането и на постматериалистическата политика. Тя е ориентирана към нов тип цели - създаване на условия за живот в здравословна и екологически чиста среда, разширяване на рамките на свободата на личността. Новото качество на живота ражда по-голяма индивидуализация на обществото, ограничава възможностите за масова манипулация, спомага за формиране на структурите на така нар. базисна демокрация, засилва влиянието на общественото мнение като източник на социален контрол.

Институционалната инфраструктура на либералната демокрация е основана на разделението на властите, но е преди всичко система на противовеси и взаимен контрол между основните политически институции. Тя трябва да предотврати институционализирането на единовластието или концентрацията на правомощията в определена политическа група или партия. Или още по-ясно дефинирано, да осигури съгласуването и баланса на интересите между основните социални групи. В зависимост от политическата култура и традициите институционализацията на разделението на властите може да се превърне в гъвкав механизъм за гарантиране на националните приоритети. Но и обратно, може да стане инструмент на блокиране на демократичната система ако груповите интереси наложат конфронтационата политика като водеща в отношенията между политическите субекти. "Воината между институциите" е антипод на либерално-демократичната политика. Тя свидетелства за криза в междуобществните отношения и за неспособност на политическия елит да намери адекватни решения, които да осигурят съгласуването на основните национални приоритети.

Ненапрочно когато големият английски конституционалист Уолтър Беджът разграничава основните режими той ги дели на такива основани на дискусията и другите основани на авторитаризма.¹ Следователно факторът, който отделя цивилизованата от нецивилизованата политика е способността институциите и техните титуляри да стимулират дискусията като основа на взаимното на политически решения. Дискусията разбира се като качествено нов подход в сравнение с предпомодерната политика основана на отричането на правото на политическия противник да участва в политическия процес. Затова либерално-демократичната политика не възприема политическия опонент като враг, а като равнопоставен участник в политическия дебат.

Многопартийността е един от най-спорните компоненти на либералната демокрация. Тя внася качествени промени в политическия процес свързани с утвърждаването на "масовата демокрация". Тя е ис-

торически процес разширил легитимността на либералната демокрация, но същевременно променил качеството на субектите в политиката с налагането на политическите партии. А те от своя страна внасят партийната дисциплинираност и лоялност, нов тип иерархични отношения като феномен в политическите отношения. Затова видни либерални мислители в края на 19 век са силно скептични към ролята на партиите. Те ги възприемат предимно като разделящ обществото фактор, обслужващ тесни групови интереси. Същевременно представителната демокрация не може да се лиши от политическите партии като специфични посредници между гражданското общество и държавните институции. Партиите са посредници на тези интереси, но и носители на определен тип политика. Те формират до голяма степен политическата култура на либералната демокрация. Като институционални гаранции на мирното регулиране на конфликтите те създават определен модел на отношения с останалите политически партии. В този процес особено място заемат отношенията между политическото малцинство и мнозинство. Либералната демокрация е непълна и "осакатена" без институционални гаранции за правата на малцинството в политическия процес. Не без основание днес често се цитира класическата максима на един от бащите на американската конституция Джеймс Медисън срещу опасностите от "тиранията на мнозинството" в представителните институции. Правото на политическото малцинство за свободно и адекватно изразяване на интересите на представените от него социални слоеве е фундаментален принцип на либерално-демократичната политика. Степента на участие на опозицията в политическия процес е един от критериите на зрелостта на демократичната система. Изолирането и още повече подтискането на изявите на демократично представено малцинство в различните държавни институции създава не само напрежение в политическите отношения, но поражда опасност от нечеститане и погаване на интересите на значими социални групи. Това прави политическия процес непълноценен и го пълзва по спиралата на конфронтацията, нестабилността и дори блокаж на системата. Както преди години се бе изразил много точно в "Бунта на масите" Ортега-и-Гасет същността на либералната демокрация е "извадана на волята да се живее с опонента, още повече със слабия противник".²

Опозицията също е необходимо да възприеме себе си като отговорна и съпричастна към слабите в държавата, като участник в управлението макар на друго равнище. Опозицията не е отказ от отговорност, нито означава перманентна критика или още по-лошо постоянен саботаж на усилията на мнозинството. Особено важен

елемент на опозиционната политика е способността и желанието да се намери мярката между критичната позиция и готовността за съгласие по кардинални и съдбоносни въпроси на обществото.

Културно-ценностният компонент е безспорно този, който отличава либерално-демократичната политика от всички други типове политика. Тя е нов тип политика именно защото предполага определено равнище на политическа култура и ценности, които са определена предпоставка за това, че институционалната демокрация ще се гради върху плурализма. Затова като основа на функционирането на либералната демокрация американският учен Чарлз Тейлър определя "политиката на признаването" (на другия "politics of recognition").³ Следователно политика основана на такъв тип култура включваща ценностите на толерантното съжителство с представителите на други политически интереси. Този политическа култура предполага осъзнаването, че хората на политическото общество са част от социална общност в чийто общ интерес е предвратянето на загубата на ценна физическа и умствена енергия в разрушителни и самоунищожителни борби. Либералната демокрация за разлика от всички други форми на политически системи извежда идеята за различieto като извор на съгласието във водещ прием на политиката. Модерните либерално-демократични ценности и ориентации се градят на примата на общонационалния интерес гарантиращ не само оцеляването, но социалният напредък и социалния мир. Както пише Данкуърт Ръстоу, възникването на националното единение е фоново условие за възникването на либералната демокрация. Там където не е възникнало или закъсняло националното единение, не е покълнала националната идея, либералната демокрация и политиката трудно се утвърждават. Културата на националното единение поражда и културата на политическия консенсус. Затова либерално-демократичната политика се основава на консенсуса като доброволна принципна ориентация на политическия слит, а не като временно примирие между поредния рунд политическа конфронтация. Основата на демокрацията не е максималния консенсус. А това е малкото пространство между наложеното еднообразие водещо до тирания и неукротимата враждебност разрушаваща общността.⁴

Либералната демокрация се подхранва от качеството на различията, които признава и от интензивността и дълбочината на диалога между различните форми на опит и различните култури.

В демократичния дебат пише Адам Микник има нужда от социалистическата грижа за бедните, консервативната защита на традицията и либералните виждания за ефективност и растеж. Тези ценности да-

ват цвета и разнообразието в демократичното общество, благодарение на тяхното взаимна конкуренция са възможни непоследователността, експериментът, промяната на мнение и смяна на правителствата.⁵

Либералната демокрация е абсолютната антитеза на фанатизма и фундаментализма в идеите и политиката. Те раждат не само омразата и разделението, конфронтацията и гражданските войни, но унищожават основите на демокрацията признаваща правото на другомислещия. Те родиха идеологиите и политиката на зловещите тоталитарни режими - комунистическите, фашистките, нацистките, ислямифундаменталистките - причинили страдания и регрес в социалното развитие на десетки народи. Те представляват и днес като практика и заплаха основният антипод на либералната демокрация.

Либерално демократичната политика не е и не може да претендира за съвършенство. Тя е белязана от несъвършенствата на хората и обществените отношения и се стреми да ги преодолява в името на човешкия мир и прогрес. Но тя не е имунизирана срещу "зараза" от тях подкопваща нейната същност. Затова основната преграда срещу опасностите от деформация е не само институционалната и процедурната демокрация, а културната демокрация. В това триединство либерално-демократичната политика може да функционира ефективно, да преодолява собствените си слабости и получава легитимност сред гражданите. Това изисква понякога неимоверни усилия и високи морални критерии, защото свободата на личността не е само политическа цел, а етична ценност в сърцевината на самата либерална демокрация.

Либералната демокрация се гради на разбирането че гражданите ще съумеят да следват своите интереси, когато са свободни да правят сами избора за своите съдбини. Няма гаранция, че при либералната демокрация те ще направят непременно верния избор. Но това което и дава предимство пред всички останали форми на власт и управление, е че тя дава гаранция за възможността да се направи този избор без страх от подтисничество и унижение на човешкото достойнство.

Бележки

¹ Вж. Парламентарна демокрация, бр. 5/1997, с.23

² Бунтът на масите, С. 1993, с.86

³ Турес, А., Що е демокрация?, София 1995, с.7

⁴ Политически изследвания, кн. 1/1996, с.79

⁵ The East&Central Europe Program, New School for Social Research, New York, Bulletin Vol. 7, December 1996

ПОНЯТИЕТО "ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО" И ПОЛИТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ

Целта на настоящото изложение е да се доближим до възможно най-голяма яснота относно понятието "гражданско общество" в контекста на модерната и съвременна политическа теория. В тази връзка ще се опитаме да проследим генезиса и същността на основните смисли, вложени в това понятие, които, както ще бъде демонстрирано, тръгват от различни теоретични традиции и исторически контекст. Рефлексията ни върху това понятие, чиято прекалена популярност е твърде смущаваща с оглед на неговата многопластовост и противоречивост, изисква осмисляне на скритите опасности от безкритичната му употреба, несъобразена със съответния контекст. Затова и ще се стремим да се приближим към такава негова формулировка, която да е в максимална хармония с целите на едно общество, намиращо се в период на преход към демокрация и пазарна икономика.

Обикновено в текстове, чиито намерения са сходни с нашите, се започва с общоприета дефиниция от престижна енциклопедия или научен труд, която служи като основа за разгръщане на по-нататъшните аргументи. В нашия случай най-удачно би било да започнем с учудването си, че в респектиращата 18-томна *International Encyclopedia of the Social Sciences*¹ от края на 60-те години не съществува рубрика "гражданско общество". Едва в справочните издания през 80-те години това понятие започва постепенно да се появява, докато днес е немислимо да си представим, че един речник с претенции да покрие предметните области на политологията и социологията няма да включва това понятие. През последните години наблюдаваме възкресяване на понятието "гражданско общество", което въпреки че пос-

тоянно е било в научен оборот сред познавачите на политическата теория, едва от скоро стана неотменна част от речника не само на политолозите, но и на журналистите и политиците.

Всички, които забелязват и коментират това явление, са единодушни, че основната причина за тази промяна са събитията в Източна Европа през последното десетилетие. Още в края на 70-те години политическите наблюдатели заговорват за "повторното раждане на гражданското общество" в някои страни от бившия социалистически лагер.² Въпреки че подобно твърдение е малко пресилено очевидно очакването на промените и самите процеси, започнали в бившите социалистически страни, извикват към нов живот понятието "гражданско общество", което се натоварва с важни прескриптивни и дескриптивни функции. Превърнало се в магичен лозунг, понятието се оказва уместно да такава степен, че днес едва ли някой би оспорил категоричния извод на Арато и Коен:

Ранно-модерното понятие за гражданското общество бе съживено на първо място и най-вече в борбата на демократичните опозиции в Източна Европа срещу авторитарните социалистически партии-държави. Въпреки различия икономически и геополитически контекст не изглежда съвсем проблематично прилагането на понятието към "преходите от авторитарно управление" в Южна Европа и Латинска Америка преди всичко поради общата с опозиционните сили на Изток задача за уредяване на нови и стабилни демокрации³.

Дори и да ни изглежда прекалено смела, не можем да отречем, че подобна екстраполация се потвърждава от най-различни анализи и сравнителни изследвания. Безспорно понятието "гражданско общество" притежава теоретичен потенциал, който го превръща в неотменна част от всяка теория на демокрацията и особено на онази нейна част, която наричаме "теория на прехода". Достигнали до този извод, нека сега се върнем към историята на понятието, за да видим какво е предопредило неговата нетрадиционна съдба и кои са били скритите му смисли, които процесите на демократизация през последното десетилетие ни принудиха да преоткрием.

Според Манфред Ридел⁴ корените на понятието *buergerliche Gesellschaft*, т.е. гражданско общество, можем да открием още у Аристотел и по-точно в знаменития първи параграф на неговата *Политика*:

Понеже виждаме, че всяка държава представлява някаква общност и всяка общност е възникнала заради някакво благо (защото всички правят всичко заради това, което смятат за благо), явно е, че всички общности се стремят към някакво благо, а най-вече и към

най-висшето благо се стреми тази, която е най-висша и обхваща всички останали. Това именно е така наречената държава (*polis*) или политическа общност (*politike koinonia*).⁵

Използвайки съвременна терминология, бихме могли да определим като основна характеристика на понятието *politike koinonia* (политическа общност) това, че то не допуска прокарването на разграничение между държава и общество. Съществува наистина фундаменталното разграничение между *polis* и *oikos*, но сферата на човешки взаимоотношения, която бихме могли да включим в понятието *oikos* е по-скоро естествената основа и среда на *polis*-а; тя осигурява задоволяването на телесните потребности на участващите в политическия живот мъже. Множеството домакинства обаче не могат да се разглеждат като икономическа система със свои закони или претенции и интереси, влизащи в противоречие с тези на държавата; те имат спомагателна функция за осигуряване на жизнения оптимум на гражданите, съставляващи *politike koinonia*, т.е. държавата. Според Аристотел прекомерното разрастване на сферата на икономически взаимоотношения (което от съвременна гледна точка би ни изглеждало като икономически растеж и възход) е вредно и дори гибелно за *polis*-а.⁶

Именно смисълът на *politike koinonia* (политическа общност) откриваме запазен в текстовете на Цицерон като *societas civilis*. Същото понятие откриваме и в латинските преводи на Аристотел на Вилхелм от Мюрбеке и Леонардо Бруни. Има сведения за използването на *societas civilis* от Алберт Велики и Тома Аквински, но само във връзка със средновековните градове-държави, смятани за най-близкия еквивалент на античния *polis*.⁷ Откъснато от своя специфичен контекст и изместено на заден план от категории като *regnum*, *sacredotium*, *universitas civium*, *universitas fidelium* и т.н. понятието *societas civilis* остава маргинално за средновековната политическа мисъл.

Насочвайки се към модерността, трябва да преодолеем изкушението да се отпразим колкото се може по-бързо към Хегел, чиято интерпретация на гражданското общество превъзхожда в теоретичен план всички негови предшественици. Модерната употреба на понятието съдържа няколко по-ранни момента, които откриваме в текстовете на класиците на модерната политическа теория.

Томас Хобс използва понятието "гражданско общество" (*civil society*) като опозиция на понятието "естествено състояние" (*state of nature*), което за него е идентично със състоянието на война (*state of war*). В този смисъл у Хобс гражданското общество е синоним на държава или *commonwealth*, което е английският превод, който Хобс

прави на латинското *res publica*. Затова можем да заключим, че Хобс не напуска Аристотеловата традиция, в чиито рамки е невъзможна дистинкция между общество и държава. Познавайки обаче яростния анти-аристотелизъм на Хобс по всички въпроси, то ние трябва да се отнесем с недоверие към този извод. Самият факт, че Хобс отхвърля знаменитата дефиниция за човека като *zoon politicon* по природа, определяйки естественото му състояние като състояние на война, "и то война на всеки срещу всеки",⁸ означава радикално скъсване с традицията. Без да използва съвременните понятия Хобс несъмнено поставя проблема за отношението между държава и общество в незаслужено подценяваната XXII глава на *Левитан*, в която става дума за нещо поразително близко до съвременното разбиране на гражданското общество.

Хобс говори за политически и частни системи в рамките на държавата като под система разбира "известен брой хора, обединени от общ интерес или обща работа (*Business*)".¹⁰ Нека да игнорираме частните системи, чиято сфера на дейност е силно ограничена и да се концентрираме върху политическите, чийто смисъл напомним на част от онова, което днес наричаме публична сфера. Според Хобс разнообразието на политически системи или тела е почти безкрайно; те се различават по местоположение, функции, брой на членовете и т.н. Някои от тях могат да се занимават с управление на дадена област, с организиране търговска дейност и пр. В случая за нас най-важно е, че политическите тела се създават чрез пълномощия на суверенната власт на държавата. Властта (или свободата) на политическите тела е *ex definitione* ограничена и това, което я ограничава, е суверенната власт. Хобс привежда следния аргумент:

"Неограничената власт е абсолютен суверенитет. А във всяка държава абсолютен представител на всички поданици е суверенът: следователно никой друг не може да бъде представител на част от поданиците освен в степенята, която се разрешава от суверена. А да се позволи на някое политическо тяло от поданици да има абсолютен представител на всички техни намерения и цели, означава да се отстъпи част от управлението на държавата и да се раздели нейното владичество, което е във вреда на мира и сигурността."¹¹

Хобс признава нуждата и неизбежността от съществуване на всички обединения, различни от държавата. Но тези "системи", както ги нарича той, са в абсолютна зависимост от суверена. Той ги създава и неговата воля, твореща закони, ги обявява за закони или не. И сякаш за да избегне всякаква неяснота относно идеите си този най-

ясен измежду модерните политически мислители ни оставя и следната мисъл: "Съюзите на поданици (тъй като съюзите обикновено се създават за взаимна защита) са в по-голямата си част ненужни в рамките на една държава (която не е нищо повече от съюз на всички поданици взети заедно) и загатват за незаконни намерения".¹² Така Хобс не само поставя проблема за гражданското общество, но и предлага неговото първо решение - решението от гледната точка на силната държавна власт, чиято теоретична валидност не е загубена и до днес.

Джон Лок също употребява понятието "гражданско общество" в опозиция на "естествен състояние"; гражданското или политическото общество (за Лок това са синоними) е основано върху съгласието на своите членове, напуснали доброволно естественото си състояние и обединили се в едно тяло, водено от волята и решението на мнозинството. На пръв поглед изглежда, че у Лок гражданското общество, гражданско управление и държава са идентични понятия. Интересно потвърждение за обратното получаваме в последната XIX глава "За разпадането на управлението". В нея Лок прокарва разграничение между "разпадане на управлението" и "разпадане на обществото"; очевидно той различава държавата от обществото без обаче да поставя ударение върху тази дистинкция и без да се посвети на нейното разглеждане.¹³ И все пак в знаменития последен параграф 243 на Втория трактат изрично се твърди, че при разпадане на управлението, една от причините за което са злоупотребите на управляващите, ... *властта се връща в обществото* и народът има право да действа като върховна инстанция и да продължи чрез себе си съществуването на законодателния орган като или издигне нова форма на управление, или, запазвайки старата форма, предостави законодателната власт в нови ръце в зависимост от своето предпочитание.¹⁴

Ако поставим този цитат в контекста на понятията "неотменни естествени права" и "право на съпротива" при злоупотреби от страна на управляващите без да забравяме, че за английския мислител именно нарушаването на принципа на неприкосновеност на частната собственост на индивидите е най-често в основата на подобно противопоставяне, то не ще бъде преувеличение ако твърдим, че у Лок откриваме началото на традиция, в която не само се прави разлика между държава и общество, но и в случай на фундаментален конфликт тъкмо обществото има решаващата дума.

Интересна употреба на понятието откриваме у Едмънд Бърк. В своята критика на Хобс, Лок и Русо той категорично отхвърля идеята за естествено състояние и свързаните с него естествени права на индивида. Обществото (или държавата) е част от естествения ред на нещата и по този начин то самото е естествено. Бърк възпява наложилата се модерна опозиция "естествено състояние" - "гражданско общество":

Състоянието в гражданското общество (state of civil society) ... е "естествено състояние (state of nature); и то е много по-истинно, отколкото несигурния начин на живот на дивака. Защото човек е разумен по природа; и той никога не е изцяло в своето естествено състояние, освен ако не е там, където разумът е култивиран по най-добрия начин и властва изцяло."¹⁵

Не тук е мястото да изследваме подробно този цитат, чийто смисъл е в основата на онова направление в политическата мисъл, което след Бърк бива наречено консерватизъм. За нас е важно единствено да отбележим, че чрез текстовете на Бърк в модерната политическа теория се съхранява типичното за античността и най-вече за Аристотел разбиране за държавата и политическата същност на човека.

При Томас Пейн тенденцията, заложена от Лок, бива радикализирана докрай. За автора на *Здравият разум* обществото може да извършва всичко, от което се нуждае, без наличието на управление, т.е. държава. Общият интерес на хората формира законите между тях, а законите, породени от общите нужди на гражданите, са много по-важни от държавните. Защо тогава е нужно да има управление след като по-голямата част от него е просто нежелана намеса в делата на хората? Единствено за да се подсилят малкото случаи, в които обществото не е достатъчно компетентно, за да разреши проблема. Въпреки това Пейн завършва аргументацията си, заемайки категорична антиетатистка позиция:

Не липсват примери, които да докажат, че всичко полезно, което може да бъде добавено от управлението, е било извършвано чрез общото съгласие на обществото без помощта на управлението.¹⁶

Колкото по-съвършена е една цивилизация, толкова по-малко води дава тя за намеса на управлението, тъй като в голяма степен тя урежда собственихте си дела и се самоуправлява.¹⁷

Има истина в думите на Ралф Дарендорф, според когото в американските колонии първо е налице гражданско общество, а държавата сякаш възниква чрез благоволенieto на същото това гражданско общество.¹⁸ Препрочитайки Пейн, ние все повече се убеждаваме, че

в оная "епоха на разума" единствено политическият радикализъм е минавал за "здрав разум".

С идеите на Алексис дьо Токвил нарушаваме чисто хронологически принцип на нашето изложение; това обаче е оправдано поради смисловата им обвързаност с предходния автор - както Томас Пейн, така и френският аристократ рефлектират върху едно и също общество, макар и с разлика от около половин век.

В изключително богатата с интересни наблюдения и прозрения книга на Токвил *За демокрацията в Америка* откриваме анализ на две типични за американското общество явления, които съвременната политическа наука винаги включва в дефинирането на гражданското общество; става дума за политическите и гражданските обединения:

Политическите обединения, способни да пресичат деспотизма на партиите или произвола на управника, са особено нужни в страните с демократичен режим. Там където властта е в аристокрацията, другите съсловия образуват естествени обединения, превръщащи се в бариера за злоупотребите с властта. В страните, където отсъстват подобни съсловни обединения, хората трябва да създадат нещо на тяхното място и да сторят това бързо. Откровено казано не виждам друго средство, което би послужило за препятствие пред тиранията.¹⁹

Политическите обединения са гаранция не само срещу тиранията, но и срещу безконтролната власт на мнозинството. Малцинството трябва да е в състояние да се противопоставя на управляващите с моралното въздействие, което може да упражнява върху гражданите. Затова и свободата на печата е задължителна.

Но политическите обединения според Токвил са незначителна част от огромното количество обединения, в които участват американците от всички възрасти. Всички без изключение участват в обединения от търговски или производствен характер; освен това съществуват и хиляди други разновидности: религиозно-нравствени общества, комитети, за организиране на празници, за основаване на училища, за строеж на гостилници или църкви, за разпространяване на книги, за изпращане на мисонери по всички краища на света и т.н. "Безкрайна е изобретателността - пише Токвил - с която жителите на Съединените Щати умеят да внушават обща цел на голям брой хора и да получават тяхната поддръжка и готовност, за доброволно го преследване."²⁰ С присъщата за стила си непринудена изисканост свидетелят на краха на азиатските regime формулира един от основополагащите принципи на всяка теория на демокрацията:

По този начин най-демократичната страна в света е тази, в която в наши дни хората са достигнали най-голямо съвършенство в изкуството заедно да постигат целите, отговарящи на общите им желания и по-често от другите използват този нов метод на колективно действие.²¹

В демократичните страни уменията да се създават обединения са първоосновата на обществения живот; прогресът на всички останали нейни сфери зависи от прогреса в тази област.²²

Дори най-беглите познания за съвременните дебати относно същността на гражданското общество са достатъчни, за да се усети, че огромната част от неговите защитници изцяло приемат идеите на Токвил.

Както вече споменахме най-влиятелната модерна интерпретация на понятието "гражданско общество" е тази на Хегел. Пълноценното й изясняване обаче изисква разглеждане и на ред други понятия, без които не бихме могли да навлезем в Хегеловата философска система. Но тъй като не можем да си позволим подобно подробно изложение, ще се съсредоточа единствено върху част от аргументите във *Философия на правото* с ясното съзнание за неизбежната схематичност и опростяване.

Хегел определя задачата на философията на правото като опит да се постигне и изобрази държавата като нещо разумно в себе си. Трябва да се демонстрира по какъв начин държавата, наречена от Хегел нравствен универсум (*das sittliche Universum*), може да бъде позната. Това ни препраща към понятието на нравствената идея, което съществува като действително такова само когато е обективизиране на самото себе си и премине през формите на своите три момента, а именно, семейството, гражданското общество и държавата (§157)²³. Ето защо за Хегел тъкмо държавата е действителността на нравствената идея; тя е в себе си и за себе си нравствено цяло и осъществяване на свободата; за нейно основание служи властта на разума, осъществяващ се като воля (§257-258).

В този смисъл семейството и гражданското общество се отличават от държавата, бидейки й противопоставени както частното се противопоставя на общото. Семейството е субстанциална цялост; то има за свое определение чувстващото себе си духовно единство, т.е. любовта (§158). Семейството се осъществява в образа на непосредствения си понятие за брак, в грижата за семейната собственост и блага и във възпитанието на децата (§160).

Следващият стадий в разгръщането на понятието на нравствената идея е гражданското общество, което съдържа следните три момента (§188):

А) Опосредяване на *потребността* и *удовлетворяване* на всеки *отделен индивид* посредством неговия труд и посредством труда и удовлетворяването на потребностите на *всички останали*; - *системата на потребностите*.

В) Действителността на съдържашата се в това опосредяване всеобщност на *свободата*, защита на собствеността посредством *правова раздяла*.

С) Предварителни мерки срещу оставащата в тази система случайност и осигуряване на особения интерес като *общ* посредством *полиции и корпорации*.²⁴

Гражданското общество е диференциацията, която се явява между семейството и държавата. Особено важно е да подчертаем три неща: първо, гражданското общество предполага и се предхожда от съществуването на държавата (§182); второ, според Хегел гражданското общество възниква едва в съвременния свят (§182), което ни дава основание да интерпретираме неговото понятие в контекста на модерната държавност и икономика и трето, задължителна характеристика на гражданското общество е собствеността. Тя обаче не е само икономическа категория; още в началото на *Философия на правото* Хегел твърди, че човек съществува като разум само в собствеността и че разумността на собствеността не е в задоволяването на човешките потребности, а в това, че тя е въплъщение на свободата и същността на автономния субект (§41); по този начин собствеността е положена като онтологическа реалност.

В гражданското общество всеки е цел сам за себе си, докато останалите не представляват нищо (§182). От друга страна, без отношенията си с другите индивиди не може да постигне целите си; така другите се явяват средства за постигане на особените (частни) цели на индивида. Но чрез отношенията си с тях особенията цел си придава форма на всеобщност и удовлетворявайки себе си, тя същевременно удовлетворява и стремежа на другите към блага. Затова въпреки че индивидът в гражданското общество е преди всичко една тоталност от потребности, той се оказва вpletен в мрежа от отношения, разкриващи взаимна зависимост; това продуцира формална универсалност, която обаче е външна и не е резултат от волеизявяванията на индивидите (§183-185).

Гражданското общество следователно не е нито война на всеки срещу всеки, нито пък е нравствена цялост и реализиране на свободата, което е характерно само за държавата. То не може да поддържа себе си, ако за хармонизиране на съществуващите в него антаго-

нистични интереси не се въведе допълнителна форма, различна от взаимната зависимост, възникваща спонтанно при операциите на удовлетворяващата потребностите пазар. Затова е необходимо правото, което защитава собствеността (§188). Само неговата абстрактна всеобщност може да гарантира, че нито един от особените интереси на индивидите, които *ex definitione* са насочени против цялото, не ще се яви като източник на законите.

Но понеже необходимостта, действаща в системата на потребностите, не е издигната до съзнателността на всеобщото, правосъдието трябва да бъде допълнено със силата на полицията. Нейната задача е да гарантира сигурността на личността и собствеността, в непредвидената сфера, която не е покрита от закона (§230-231). Постоянно присъстващата възможност за катаклизъм трябва да се обуздава и с още една институция - корпорацията, която с колкото икономическа, толкова и политическа единица и има две задачи: първо, да обединява и смекчава конкуриращите се икономически интереси в рамките на отделните професионални съсловия и второ, да защитава организирания интереси на гражданското общество спрямо държавата (§257). Макар и под опеката на държавата, корпорацията има за цел да гарантира материалните интереси на търговията и промишлеността.

Въпреки наличието на правораздаване, полиция и корпорации гражданското общество не може поради своите противоречия да постигне нравствена цялост и осъзната свобода. В крайна сметка то е поставено в субординация от държавата.

Надявам се, че обрихнат исторически преглед, разкриващ многобройните гледни точки и употреба на понятието от толкова различни като исторически контекст и философска ориентация мислители, сам по себе си осигурява добра основа да се очертаят границите на възможните дискурси на гражданското общество.

Исторически първата употреба се основава на политико-теоретична традиция, която не разграничава (гражданско) общество от държава. Ней можем да открием у Аристотел и Цицерон, а в по-ново време у Едмънд Бърк и други консервативни мислители.

Втората и по-късна употреба на понятието е изцяло в традицията на модерната политическа теория и се основава на разграничението между общество и държава. Нейка да отчетем обаче възможното раздвояване на тази традиция, която позволява както безусловното доминиране на държавата над обществото (Хобс), така и на обществото над държавата (Пейн). От тази перспектива идеите на Хегел и Токвил независимо от специфичните си акценти съхраняват възможността за

трета алтернатива, удържаща едно много по-сложно взаимодействие в рамките на модерната дихотомия гражданско общество - държава.

Обръщайки се към съвременната употреба на понятието, можем да сме сигурни поне в едно: очевидно съвременният дискурс на гражданското общество е прекъснал всякаква връзка с до-модерното си минало. Нейка се върнем към изтъкнатия в началото факт, че възраздането на понятието "гражданско общество" е пряко свързано със събитията в бившите социалистически страни и да го подчертаем още веднъж с точното наблюдение на Тимъти Гартън Аш, който твърди, че "историята на последните десет години в Централна и Източна Европа може да се напише като история на борбите за гражданско общество".²⁵ Трябва да отбележим обаче че тази борба бе по-скоро борба срещу партията-държава; в този контекст става дума не само за разграничение между гражданско общество и държава, а за тяхното категорично противопоставяне. По този начин антиетатизмът се превърна в основна съставна част на понятието "гражданско общество" и това е съвсем естествено с оглед враждебното отношение на гражданите към тотално контролиращата живота им комунистическа държава. Затова особено интересна е неспецизираната, но твърде показателна като нагласа дефиниция на Алвин Гулднър:

"Основен аспект на гражданското общество е това, че то представлява независима от държавата сфера, която не е детерминирана от състоянието на политиката, защото притежава свой собствен живот. Следователно понятието гражданско общество има остатъчен (residual) характер, отнасящ се към това, *което не е* държавата и *което остава* в обществото, след като "бъде изключена" държавата. Принципиалният въпрос е да се покаже, че държавата не обхваща обществото, че отвъд държавата има нещо по-важно. Но не се изяснява какво е то."²⁶

Гражданското общество се схваща като една страна на теоретична опозиция, т.е. като противоположност на етатизма или етатизираното общество. Прокрадващата се идея (силно напояняща радикализма на Пейн) за самодостатъчност на обществото или обществена автаркия може би най-добре представя духа на тази радикална концепция. Не ще бъде пресилено обаче ако твърдим, че тъкмо в тази своя радикална версия идеята за гражданско общество бе въведена в публично обръщение като разбираща се от само себе си и нунуждаща се от допълнителна диференциация. Така в края на XX век понятието се прероди в най-крайната си версия, свързана с историческия контекст от втората половина на XVIII век, когато бунтът на американските колонии срещу действията на английската корона, се

схваща от радикали като Томас Пейн като противоборство между свободата и деспотизма. Съвременните критики на комунистическата държава не напуснаха този архаичен контекст; тяхната употреба на понятието бе сякаш самозащитен рефлекс на отърсващото се от тоталната опека на комунистическата държава Левиатан индивидуално съзнание.

Разбрано по този начин гражданското общество символизира и моралното единство на гражданите като имплицитно съдържа идеята, че "обществото стои по-високо от държавата от морална точка или дори, казано по-точно, е единственият стожер на морала в комунистическата държава".²⁷ И тук обяснението за това свързаноостаняване на гражданското общество бившият гражданин на комунистическата държава лесно ще открие в личния си опит. Комунистическата държава използваше мощни средства за атомизиране на обществото и за разкъсване на всякакви традиционни и естествено-спонтанни връзки като вплиташе хората в мрежа от взаимоотношения на фалшива солидарност, поддържаща социален проект, наложен от официалната идеология. Реакцията срещу статуквото не би могла да не получи морални измерения и това най-ясно може да се види в текстовете на "класика" на дисидентската литература Вацлав Хавел.

Основният момент в тази морализаторска дисидентска концепция за гражданското общество бе пренебрегването на икономическите въпроси. Принадлежността към него не се дефинираше с морално-неутрални икономически категории, тъй като основното условие за съществуването му бе моралният консенсус между неговите членове, стремящи се към разпознаване на общата си културна и духовна идентичност;²⁸ рефлексията върху икономиката е маргинална и почти не присъства. Именно затова е симптоматично недоумение то на един външен наблюдател като Майкъл Кенеди, който не разбира какво място в опозицията между комунистическата държава и гражданското общество се пада на икономиката. През 1991 той обобщава, че гражданското общество в бившите комунистически държави като фактор за еманципация "не включва никаква ясно артикулирана икономическа програма, а само програма за обществена организация".²⁹ Ако приемем икономическата независимост като основа на гражданската автономност, то едва ли ще бъдем изненадани от отрезвяващата преценка на Адам Селиман:

На Изток гражданското общество има силно колективистична окраска. Отчуждено от държавата, то е също толкова чуждо и на идеята за автономната и зависеща само от себе си личност, върху която

е опряна западната идея за гражданското общество. Влизащата в състава на гражданското общество личност е силно вплетена в контекста на общността, определяща нейното отношение към държавата.³⁰

В този смисъл не можем да не се съгласим, че на Запад гражданското общество като естествена среда за индивида има за своя инфраструктура "развиващите се стихийно капиталистически отношения в икономиката".³¹ На Запад гражданското общество има своя история, теория, реалност и институции; на Изток то се появява като идеологическо творение и затова като понятие се разбираше като порив и същност на нов морално-обществен ред, чиито икономически параметри и гаранции останаха извън ползването на неговите първи теоретични защитници.

Част от политолозите на Запад също възприемат идеята за изключването на икономическата сфера от гражданското общество. При тях ударението пада най-вече върху културни, образователни, религиозни и други организации, които не са свързани директно с икономиката.³² Подвластен на тази тенденция е и Юрген Хабермас, който предлага въвеждането на понятието *Zivilgesellschaft*, за да се избегне досадната амбивалентност на немското *buergerliche Gesellschaft*. Новото понятие *Zivilgesellschaft* не включва както етимологически, така и смислово управляваната от пазарите на труда, капитала и стоките икономика. За Хабермас:

Ядрото на "гражданското общество" е съставено от "не-държавни и не-икономически обединения на доброволна основа, които (нека само без каквато и систематика споменем някои примери) се разпростират, започвайки от църквите, културните обединения и академичните, преминават през независимите медии, спортните съюзи и съюзите за прекарване на свободното време, дискуссионните клубове, гражданските форуми и гражданските инициативи, и достигат до професионалните обединения, политическите партии, профсъюзите и алтернативните организации."³³

Най-далеч в опитите за стесняване на дефиницията на гражданското общество отиват Арато и Коен в обмения си труд *Civil Society and Political Theory*. Там ясно се разграничават: икономическо общество, което се основава на формите на собственост и чисто икономическо сдружаване; политическо общество, в основата на което лежат избирателните права и политическите партии; и гражданско общество, което се основава на правото на общуване и на гражданските сдружения и движения. Конкретната дефиниция на Арато и Коен гласи:

“Ние разбираме гражданското общество като сфера на социално взаимодействие, намираща се между икономиката и държавата и съставена най-вече от интимната сфера (преди всичко семейството), сферата на сдруженията (преди всичко доброволните сдружения), обществените движения и формите на публична комуникация.”³⁴

Както се вижда общото между морализаторското дисидентско понятие за гражданско общество и това на съвременни западни автори като Хабермас, Арато и Коен е в изключването на икономическата сфера. Именно поради тази причина аз отхвърлям и двете като неадекватни за една теория на прехода към демокрация и пазарна икономика. Основанията ми за това обаче не са общи и в двата случая. В първото понятие за гражданско общество, доминиращо на Изток, не може да открием нито теоретична прецизност, нито реалистична програма за изграждането на гражданското общество вече не като теоретична конструкция, а като желана политическа цел. Схващането на гражданското общество като арена на солидарност и принципно отсъствие на вътрешни конфликти влиза в директен конфликт с историята на понятието, която демонстрира, че след разделянето на обществото от държавата, теоретичният и практически проблем е как да се изразят и съгласуват различните граждански интереси, чиято противоречивост се приема за неизбежна и естествена. Представата за гражданското общество като солидарна общност от хора, действащи заедно срещу държавата, е не само наивна, но и опасна със съдържащата в себе си утопична визия. Тя идеализира обществените отношения и е напълно неподготвена да се впише в ситуация, в която конфликтите между самите граждани и техните сдружения не отстъпват по интензивност на тези с държавата. Тя не отчита чисто пазарната конфликтност между гражданите-собственици, основана върху свободната стопанска инициатива, предприемчивостта и конкуренцията. Тези слабости са напълно естествени: проблемите на свободния пазар и частната собственост отиваха отвъд анти-тоталитарното въображение на почти всички дисиденти и противници на тоталитарната държава, които нито имаха, нито пък биха могли да имат какъвто и да било опит в тази насока.

Причината за отхвърляне на силно диференцираното и еманципирано от икономическата сфера понятие за гражданско общество на цитираните западни учени, е съвсем друга. Тя е във факта, че това понятие изхожда от съвсем различен жизнен опит, кореспондиращ с общества с развита пазарна икономика и стабилна демокрация. Подобно разбиране за гражданското общество има смисъл само там,

където може да се говори за недостатъците на една вече изградена либерална държава и да се рефлектира върху опасностите на човешката автономност, породени от някои нежелателни последици от пазарната икономика, от интервенцията на корпоративните структури в демократичния процес и т.н. Трябва да отбележим, че работещите с това понятие учени в никакъв случай не могат да бъдат определени като апологети на либерализма, а още по-малко като консерватори. Критичният им патос е несъмнено сериозен и заслужава теоретично внимание, но той има за свой контекст политическата стабилност и икономическата просперитет, към които страните от бившия социалистически лагер засега безусловно се стремят; затова е излишно да анализираме проблемите на един преходен период чрез понятия, свързани с феномени, възникнали едва след реализирането на основните му политически и икономически цели.

Ето защо проблемът, както изтъкнах още в самото начало, е в намиране на адекватно и работещо понятие за гражданско общество по време на преход към демокрация и пазарна икономика. Нека да се приближим към него със запазилата хегеловия дух дефиниция на Норберто Бобио, според когото гражданското общество е пространство, “където възникват и протичат икономически, обществени, идеологически и религиозни конфликти”³⁵ и нека се замислим дали е възможно това пространство да съществува без понятие за човешка свобода или автономност. И ако се съгласим, че това е невъзможно, нека се запитае възможен ли е автономен индивид в обществото, в което пространството за инициативност, изобретателност и творческа свобода е максимално стеснено от държавата? Не е ли в крайна сметка институцията на частната собственост задължителна характеристика на всяко подобно пространство и не е ли тя началото на човешката автономност? И не е ли пазарната икономика въпреки своите проблематични страни единствената среда, в която тази институция и основаната върху нея човешка автономност могат да разгърнат своя потенциал? Историческият опит на модерния свят, а не теоретичните аргументи превръщат всички тези въпроси в реторични.

Затова ми се струва най-удачно да изберем такова понятие за гражданското общество, което не игнорира пазарната икономика като задължително условие за своето съществуване. Джон Грей е един от авторите, които споделят подобно разбиране. Ето какви са според него трите характеристики на гражданските общества:

Първо, техните политически институции нямат светогледен характер, отразяващ някаква цялостна гледна точка, а позволяват съжител-

ство на множество различни перспективи и ценности. Второ, за разлика от традиционните деспотични режими, гражданските общества са подвластни на правния ред. Трето, във всички граждански общества икономическият живот протича в автономни институции, също определени и защитени от закона; това са доброволните обединения и посредническите институции на организираният върху принципа на частната собственост и доброволните договори пазари.³⁶

Политически и идеологически плурализъм, върховенство на закона, пазарна икономика - това са колкото характеристики на гражданското общество, толкова и условията и гаранциите за неговото съществуване. Целият този комплекс от идеи, ценности и институции намира своето пълно обосноваване и защита в политическата и икономическата теория на либерализма. Няма друго направление в европейската политическа мисъл, което да е по-близо като история и теория до подобно разбиране на човешкото общество. Дейвид Хелд е напълно прав, когато дефинира същността на понятието либерализъм като проект, чиято цел е освобождаването на гражданското общество.³⁷

Затова предлагам да се въведе понятието "либерално гражданско общество". Нека то да запази патоса на Лок, да включи казаното от Токвил, Хабермас, Арато и т.н., но нека частната собственост и пазарните отношения да станат задължителна част от него. Три са основните предимства на понятието "либерално гражданско общество". Първо, то прокарва ясно разграничение между себе си и останалите понятия за гражданско общество, които бяха: 1) до-модерното понятие, съхранено в текстовете на консерватизма; 2) морализаторското дисидентско понятие и 3) критическото понятие, което както и предходното, изключваше икономическата сфера. Същевременно то спасява понятието за гражданско общество от неправомерна употреба в съвременните нео-марксистки интерпретации, чието начало откриваме още у Маркс, но най-вече у Антонио Грамши и в които става дума за буржоазно (капиталистическо) гражданско общество, социалистическо гражданско общество и т.н.

Второ, идентифицирайки се с ясна интелектуална традиция понятието "либерално гражданско общество" е както най-прецизно от теоретична гледна точка, така и най-всеобхватно, изисквайки максимално пространство за икономическа и политическа свобода извън опеката на държавата.

Трето, понятието "либерално гражданско общество" експлицитно съдържа в себе си нормативен критерий за отношенията между самите граждани и техните обединения в рамките на това свободно

пространство. По този начин то преодолява трудностите, положени от анализа на Хегел, който без уговорки определяше гражданското общество като морално непълноценно и деструктивно в себе си. Този критерий можем лаконично да фиксираме с понятието "толерантност", чиято защита откриваме както в текстовете на всички класици на либерализма от Лок през Мил до наши дни, така и в правната традиция на европейските либерални държави, чиято вече вековна практика демонстрира, че предупреждението на Хегел никога не е било подценявано.

В заключение искам да отбележа, че понятието "либерално гражданско общество" съдържа в себе си ясни ориентири за конкретни политически действия. Това е неговото последно и окончателно предимство в контекста на една теория на преход, чиито цели са демократията и пазарната икономика. Нека бъдещите опоненти на понятието "либерално гражданско общество" имат предвид най-вече този последен аргумент и нека техните интерпретации докажат своето превъзходство, съобразявайки се именно с постигането на тези цели. В противен случай им остава единствено да променят целите.

Бележки

¹ International Encyclopedia of the Social Sciences, Macmillan and Free Press, 18 volumes, 1968.

² Pelczynski, Z.A. "Solidarity and the 'Rebirth of Civil Society' in Poland" in Civil Society and the State, ed. John Keane, Verso, London, 1989, p. 363.

³ Arato, A. and Cohen, J. Civil Society and Political Theory, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1992, p. 15.

⁴ Riedel, Manfred. "Gesellschaft, buergerliche" im O. Brunner, W. Conze und R. Koselleck, Geschichtliche Grundbegriffe, Stuttgart, Klett, 1975.

⁵ Aristotel. Политика, превод: Анастас Герджиков, Издателство "Отворено общество", София, 1252а, стр. 3.

⁶ Polanyi, K. "Aristotle Discovers the Economy" in G. Dalton (ed.), Primitive Archaic and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi, Boston, Beacon Press, 1968.

⁷ Riedel, Manfred, op. cit.

⁸ Hobbes, Thomas. Leviathan, edited by Richard Tuck, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 88.

⁹ Ibid., ch. 22: "Of Systemes Subject, Politicall, and Private".

¹⁰ Ibid., p. 155.

¹¹ Ibid., p. 156.

¹² Ibid., p. 163.

¹³ Лок, Джон. Два трактата за управлението, превод: Светослав Малинов, Издателство "ГАЛ-ИКО", София, 1996, § 211, стр. 343.

¹⁴ Пак там, § 243, стр. 366.

¹⁵ The Works and Correspondence of Edmund Burke, London, Rivington, 1852, vol. IV, p. 466.

- ¹⁶ Paine, Thomas. *The Rights of Man*, Viking Press Inc., Harmondsworth, 1984, p. 164
- ¹⁷ Ibid., p. 165.
- ¹⁸ Dahrendorf, R. *Reflections on the Revolution in Europe*, Chatto & Windus, London 1990, p. 96.
- ¹⁹ Токвиль, Алексис дьо. *Демократия в Америке*, Прогресс, Москва, 1992, стр. 157.
- ²⁰ Пак там, стр. 378.
- ²¹ Пак там, стр. 379.
- ²² Пак там, стр. 381.
- ²³ Hegel, G.W.Fr. *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Academic Verlag, Berlin, 1981. Тъй като всички цитати са по това издание, те ще бъдат указвани само с номера на параграфа в самия текст.
- ²⁴ Поради липса на български превод привеждам този пасаж в оригинал:
A) Die Vermittlung des Beduerfnisses und die Befriedigung des Einzelnen durch seine Arbeit und durch die Arbeit und Befriedigung der Beduerfnisse aller Uebrigen, - das System der Beduerfnisse.
B) Die Wirklichkeit des darin enthaltenen Allgemeinen der Freiheit, der Schutz des Eigentums durch die Rechtspflege
C) Die Vorsorge gegen die in jenen Systemen zurueckbleibende Zufaeligkeit und die Besorgung des besonderen Interesses als eines Gemeinsamen, durch die Polizei und Korporation.
- ²⁵ Ash, T. G. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, Random House, New York, 1989, p. 194.
- ²⁶ Gouldner, A. W. *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*, Oxford University Press, New York, 1986, pp. 356-357.
- ²⁷ Шапки, Иежи. *Либерализъм след комунизма*, превод: В. Деянова и В. Томов, Издателство "ГАЛ-ИКО", София, 1996, стр. 145.
- ²⁸ Kennedy, M. D. *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 165.
- ²⁹ Ibid., p. 177.
- ³⁰ Seligman, A. *The Idea of Civil Society*, The Free Press, New York, 1992, p. 203.
- ³¹ Шапки, И., цит. същ., стр. 152.
- ³² Kumar, K. "Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term", *British Journal of Sociology*, 42, 1993, p. 383.
- ³³ Хабермас, Юрген. *Структурни изменения на публичността*, превод: Ст. Йотов, ЦИД и Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София, 1995, стр. 43.
- ³⁴ Arato and Cohen, op. cit., p. ix.
- ³⁵ Bobbio, Norberto. *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989, p. 25.
- ³⁶ Gray, John. "From Postcommunism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model", *Social Philosophy and Policy*, vol. 10, No.2, 1993, p. 187.
- ³⁷ Held, David. *Models of Democracy*, Polity Press and Basil Blackwell, 1987, p. 41.

СПЕЦИАЛИЗИРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

- Arato, A. and Cohen, J. "Civil Society and Social Theory", *Thesis Eleven*, vol. 21, 1988, pp. 40-64.
- Arato, A. and Cohen, J. *Civil Society and Political Theory*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1992.

- Ash, T. G. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, Random House, New York, 1989.
- Avineri, Shlomo. *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972, pp. 132-154.
- The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford, Basil Blackwell, 1987, the entry "Civil Society".
- Bobbio, N. *Democracy and Dictatorship. The Nature and Limits of State Power*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1989.
- Cohen, Jean. *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Political Theory*, Oxford, Martin Robertson, 1982.
- Febvre, Lucien. "Civilisation: Evolution of a Word and a Group of Ideas" in Peter Burke (ed.) *A New Kind of History: From the Writings of Febvre*, London, Routledge and Kegan Paul, 1973, pp. 219-257.
- Frentzel-Zagorska, Janina. "Civil Society in Poland and Hungary", *Soviet Studies*, vol. 42, No. 4, 1990.
- Gellner, Ernest. "Civil Society in Historical Context", *International Social Science Journal*, vol. 43, No. 3, 1991, pp. 495-510.
- Gouldner, A. W. *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*, Oxford University Press, New York, 1986.
- Gray, John. "From Postcommunism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model", *Social Philosophy and Policy*, vol. 10, No.2, 1993.
- Hann, M (ed.). *Market Economy and Civil Society in Hungary*, London, Frank Cass, 1990.
- Keane, John. *Democracy and Civil Society*, London, Verso, 1988.
- Keane, John. *Civil Society and the State: New European Perspectives*, London, Verso, 1988.
- Kennedy, M. D. *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Kolankiewicz, George. *The Reconstruction of Citizenship: The Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World*, Westview Press, 1992.
- Konrad, Gyorgy. *Antipolitics: An Essay*, Harcourt Brace, New York, London, 1984.
- Kumar, K. "Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term", *British Journal of Sociology*, 42, 1993, pp. 375-395.
- Maier, Ch. (ed.). *Changing the Boundaries of the Political: Essays on the Evolving balance between the State and Society; Public and Private in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Pierson, Christopher. "New Theories of State and Civil Society", *Sociology*, vol. 18, No. 4, 1984.
- Pelczynski, A. (ed.). *The State and Civil Society: Studies in Hegel's Political Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Riedel, Manfred. "State" and "Civil Society": Linguistic Context and Historical Origin" in *Between Tradition and Revolution: The Hegelian Transformation of Political Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, pp. 129-156.
- Thompson, J. B. (ed.) *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, Cambridge, Polity Press, 1986.
- Wood, Ellen. "The Uses and Abuses of 'Civil Society'", in Miliband, R. (ed.), *Socialist Register*, 1990, London, The Merlin Press, 1990.

Асен Давидов

ГРАЖДАНСКОТО НЕПОДЧИНЕНИЕ И ДЕМОКРАЦИЯТА

СЪВМЕСТИМ ЛИ Е БУНТЪТ С ДЕМОКРАТИЧНИЯ РЕД?

"В деня, в който не доловим в държава-та шума на някакъв сблъсък, можем да сме сигурни, че свободата в него вече не съществува"

Шарл МОНТЕСКЬО

ДЕМОКРАЦИЯ: РЕД И / ИЛИ СВОБОДА

Нека първо уточня: когато говорим за *гражданско общество*, *гражданска култура*, включително за релевантните им феномени (към каквито очевидно би следвало да отнесем и феномена *гражданско неподчинение*), не трябва да имаме предвид обезателно общество и култура с доминиращи *либерални ценности*.

Нека най-напред се освободим от магията на широко разпространената и може би тъкмо поради това не особено ясната интуиция за демокрацията като едно безусловно благо; нещо повече — за демокрация като едва ли не синоним на либерализма.¹ Дори самата етимология на думата, към която естествено ни отправят учебниците, не ни дава основания да видим в нея безусловен носител на индивидуални или колективни свободи, на суверенитет, на правата на човека, на правов ред, социална справедливост, прозрачност на управление-то, обществен контрол и какво ли още не.

За разлика от авторитарния, олигархичния, а най-вече от плутократичния ред, като власт на суверена-народ демокрацията предлага власт и суверенитет на хора без оглед на натрупани богатства. Нещо повече: изначално, съдържанието на понятието *демокрация* е предимно (ако не и изключително) "процедурно" — тя е начин за вземане на колективни решения и за отговорен избор на отговорни управници. Във всеки случай, като пряка или косвена власт на мнозинството, в първичната си употреба демокрацията е все още далеч от ценностно натоварване; през вековете в съдържанието на понятието не

трудно се настаняват типично новоевропейски (сега вече привични за ухото ни) съдържания от рода на: "естествено състояние," "естествени права," съответно, "свобода," "равенство," "братство" и други възвишено-възторжени тропи от жаргона на Модерността. Тук само ще напомним: XX век, този век на всевъзможните тоталитаризми "в световен мащаб," недвусмислено разбули латентните, така и останали докрай неосъзнати тежения на Модерността, с цялото й прословуто Просвещение, за което (особено след безпощадната дисекция на Адорно и Хоркхаймер²) е подозрително наивно да говорим като за непрестанно движение напред и нагоре — към човешкото достойнство, истински хуманизъм, разумен социален ред, справедливост за всички, всеобщо щастие . . .

Доста късно в историята на европейската култура, най-вече след Джон Стюърт Мил понятието *демокрация* започва да се освобождава от къде скритото, къде явното опасение че "тиранията на мнозинството" (по известния израз на Алексис дьо Токвил) непременно би застрашила свободата на отделния индивид. Също толкова късно се въвеждат институционални комплекси, чрез които демокрацията се *либерализира*: изборният плурализъм, пропорционално представителство, ограниченията на волята на мнозинството с оглед ненакърняване правата на малцинството в парламента са замислени като коректив на мажоритаризма, с неговата тенденция да се превърне в манипулативно господство на реалното малцинство над реалното мнозинство; с неговата латентна заплаха срещу властта на закона, срещу правото на собственост, а значи, в крайна сметка, и на самата западна цивилизация. Едва тогава започват да придобиват практически смисъл набелязаните още от отците-просветители принципи, циментиращи единството на индивидите, на обществото и на човечеството — "общочовешки ценности," "целите на цялото човечество," "човешки дълг" и др. под. Либерализмът, казано накратко, от самото начало се занимава с това да балансира всеобщата ползност, обществените интереси и интересите на отделния индивид.

Това, което той обаче не успява да направи, дори и в съвременните си, неклассични (комунални, либертарни и др.) форми, е да реши проблема как да се избегне превръщането на мажоритарния принцип в инструмент за манипулиране на волята на мнозинството (в крайна сметка — на народа) от добре организираното "представително" малцинство? Още повече, след позитивна научните анализи на Парето, Моска и други социолози самият идеал на представителната демокрация стана твърде небулозен, базисните представи за нея се

трансформираха от "специфична форма на обществен ред" в просто "удобен идеологически символ" (Н. Бари).

Наред с либералната, днес политолозите различават демокраци: народна, мажоритарна, конституционна, та дори и тоталитарна.³ Още преди четвърт столетие Маркузе⁴ посочи, че либералната демокрация може да се окаже само една вътрешна подготвителна фаза за една напълно "естествена" неофашизация, или казано още по-общо — за *тоталитаризация* на обществото, застрашаваща дори самия живот на онези либерали, които приемат прокламирания либерализъм прекомерно сериозно:

Зад булото на технологизма, зад политическото покривало на демокрацията прозира истинският универсум на робията (*servitude*) — където човешкото достойнство се заличава сред полуфарбитите на свободния избор; където властовите структури вече дори и не "сублимират" в културната стилистика на либерализма, и без никакво — дори формално — лицемерие, съвсем брутално отхвърлят външната опаковка на човешкото достойнство, ведно с всичките му претенции за истинност и справедливост.

При това (и то е доста показателно), традиционните демократични институции — конституция, свободни и честни избори, парламент, упражняван контрол и прозрачност на управлението и т. н. — тук се запазват като чели непокънати! . . .

Сред огромното проблемно пространство на рубриката *Демокрация и нейните активи и пасиви* избирам само онзи момент, който е потясно свързан с интересуващата ме тук тема. А именно, тезата, от която искам да изхожда в обосноваването на демократичния смисъл на гражданското неподчинение, е: **демокрация и либерализъм не са никакви синоними**; сами по себе си те не са никакво абсолютно благо, и либералната (и изобщо всякаква) демокрация са несвършени и затова амбивалентни, вътрешно противоречиви и затова проблематични — като, впрочем, всяко човешко начинание и изобретение. По-конкретно, никой реален обществен ред не може да е толкова съвършен, и никоя, дори и най-софистицирана теория не може да реши докрай проблема, който тук ще формулирам в най-общи линии така: **"Как изобщо е възможно щото един суверенен, автономен индивид да бъде управляван от друг индивид или от група индивиди?"** Или дори, нещо повече: **"Как е възможно щото сувереният, автономният индивид сам — съзнателно и доброволно — се отдава във властта на друг индивид или на група индивиди?"** И ако това е неизбежно, ако това е иманентна черта на битието на човека, ако то е, така да се

каже, неговата собствена, антропологична характеристика, то как е възможно тя да бъде — ако не неутрализирана, то поне — темперирана така, че самото това битие да бъде поносимо за отделния индивид, без с това да става непоносимо за социума? И обратно.

Накратко казано: *как да съхраним човека като си достойнство, без това да противоречи на достойнството на обществото и общността, в които и чрез които живеем — именно като граждани и избито като хора?* Преди да се опитам да дам своя отговор на тези въпроси, нека очертая още един концентричен проблемен кръг около проблема до къде се простира гражданското и откъде започва робското?

ГРАЖДАНСКАТА КУЛТУРА: ПРИНУДА И/ЛИ СЪГЛАСИЕ?

С индекс на либерализма (Дж. Хофман) бележим степента, в която членовете на обществото са в състояние да контролират собствената си държава и нейните инструменти на принуда, поради което пък тя е принудена да се съобразява с интересите на своите поданици (които така стават и *граждани*). Можем и да не се съгласим, че “едно общество е толкова по-либерално, колкото са по-големи възможностите в него да се утвърждават принципите на демократизма,”⁵ ала едва ли можем да отречем необходимостта — поради твърде крехкия и твърде преходния характер на всяка демокрация, за което вече стана дума, — тя да бъде постоянно, наново и пак наново утвърждавана, заздравявана, усъвършенствана, мелиорирана, “калявана” и “имунизирана.” Необходимост е претендиращото за демократично общество да полага специални грижи шото демократичните принципи да функционират пълноценно, съгласно нейното понятие, без да я превърщат, казано с думите на Хегел, в “свобода, която е ужас.”

Затова, въпреки традиционно свързаните с либералната традиция представи за постоянен прогрес, за постоянно движение на обществото от по-простото състояние към по-сложното, от по-малко развитото към по-развито, от по-низшето към висшето, всяка еволюция би била и инволюция, всеки градеж — разпад, — не се ли запазва в системата на човешкото общество един относително устойчив ядро. С оглед на казаното в предходния раздел, мога да формулирам проблема и така: “*Кое репрезентира най-адекватно това вътрешно ядро на социалността на човека, кое значи следва да има приоритет при организирането на адекватния спрямо достойнството му обществен ред — единичното или общото, индивидът или социумът?*”

Поставен така, въпросът веднага ни изправя пред добре познатата (и то не само теоретична!) дилема, намерила изпълнение в двете основни политически, икономически, социални, културни, теоретични, светогледни позиции. Става дума за дилемата “*либерализъм — консерватизъм.*”

Проблемът е толкова голям, че тук с неохота дори го докосвам. Принуден съм обаче да направя това, защото в него се пресичат основните линии на онова силно социокултурно поле, в което се поражда феноменът, който в крайна сметка и най-вече тук ме занимава — *гражданското неподчинение в контекста на проблема за демокрацията*. В случая той може да се декомпозира в серия опозиции от рода на: *променливо — устойчиво, дискретно — континуитивно, атомарно — организмично, доброволно — принудително, иновативно — традиционно* и др. под. Обикновено смятаме че *либералът* ще изповядва първите съставляващи на така формулираните (и подобни тям) категориални опозиции; а *консерваторът*, съответно — вторите. В това има определен резон, доколкото, наистина, и в класическия, и в съвременния им варианти висшата цел и критерият за добруване на обществото за първия остава развитието и индивидуалното щастие, а за втория — съхранението и “благо-то на общността.” С това, естествено, не казвам, че либералът е готов да жертва щастieto на *hic et nunc* индивидите в името на сияйното светло бъдеще на човечеството, нито че консерваторът е безпросветен реакционер и мракобес, фанатично решен да жертва щастieto на същите тези злощастни индивиди — в името на Целостта.⁶ В този смисъл, прогресът може да се интерпретира и от двете страни като средство за осъществяване на човешките ценности, за достигане на *la condition humaine*, като път към освобождаване на хората от страданието.

В своята критика на либерализма, особено след окончателния зазел на най-питателната му социално-историческа среда (*laissez-faire* епохата), консерваторите, естествено, не се чувстват преокупирани с теми от рода на “Индивид, неговите права и интереси.” При все това, именно те приковават специалното внимание върху огромния проблем за *легитимността на властта* — поради факта, че тъкмо в качеството им на консерватори те акцентират върху *социокултурния* (а не просто “натуралния” и “исторически”) *контекст* на човешките права и задължения. Доколкото не съществуват “чисти” абстрактни индивиди, индивид *a priori* спрямо опита, условно наричан *Социум*, чийто възрзи и отношения те да приемат *единовременно според волята си*, дотолкова апелването към метафизическите тропи от рода на “човешка природа,” “естествено състояние,” “естествени права” и

др. под. е, меко казано, подозрително и неадекватно. Това, което е единствено е установимо и наблюдаемо, са конкретните права на конкретните хора, живеещи в определено време и в определена среда и традиция, обхващащо (освен с Бога) с определени групи и общности – семейства, училища, приятелски кръгове, църковни и професионални общности и др. под. Не намесата на правителствата, ни дори на местните – били те и неформални — лидерства, а *съгласието* между конкретните членове на конкретни групи е това, което им позволява да живеят в съответствие с личните и груповите си проекти, планове и интереси. Всичко друго е не безобидна *идеология* – в най-добрия случай, твърде абстрактна, за да бъде жизнена. От тази гледна точка, сериозна грешка би било да следваме пътя на Кант и да полагаме, подобна на К.-О. Аел, или пък Дж. Роулс, трансцендентални човешки общности, служещи като регулативни рамки (ориентир) на индивидуалното ми поведение, но лишаващи самото това поведение от конкретен, тук-и-сега жизненоважен, *именно мой и ничий друг* смисъл. По този начин, консервативният контрапункт на либерализма звучи не по-малко демократично и хуманно от патоса на своя теоретичен, политически, практически опонент.

Въпреки различията в детайли, в по-едър мащаб и двете направления са съгласни: за осъществяването на принципите на свободата, достойнството, легитимността на властта и пр., не е достатъчно просто наличието на формалните признаци на демократичност (общо избирателно право, многопартийност, парламентаризъм и др.); необходима е още политическа култура, конститивна с принципа на отговорното участие на всеки в съдбините на всички. Това би послужило като освежителен контрапункт на неуютните теории за вродения егоизъм на всеки конкретен индивид – дори онзи, който искрено си въобразява, че се ръководи единствено от “висшите цели на човечеството” и “истината, цялата истина и само истината.” Между другото, Ницше най-ярко показва какво ч и зад най-обективна научните или моралистичните апели към авторитета на Истината, зад паравана ѝ винаги се крие “човешката, твърде човешката” воля за мощ.

Във всеки случай, и либералите, и консерваторите ще приемат, че за разлика от тоталитаризма, политическата култура на демокрацията предлага и се стреми да гарантира на всеки правоспособен гражданин поне възможността да участва – пряко или косвено — във взимане на значимите за обществото решения. Така, битието на индивида-гражданин придобива политическото си измерение.

Макар и с различни нюанси, и двете направления визират съзнателно рационално действащи, ценностно определени, социално-политически ориентирани индивиди, отговорни за съдбините на общността, към която така или иначе принадлежат. И за либералите, и за консерваторите гражданин е онзи, който може да взима и реално – пряко или косвено, ала винаги съзнателно и свободно – да участва във вземането на политически решения в подкрепа на предпочитанията от него обществен ред. Убеденият в смисъла на своите действия индивид е по-склонен пряко да въздейства върху политическия живот на обществото си. В този смисъл, и едните и другите описват политическата култура на демокрацията като култура на демократични граждани, като *гражданска култура par excellence*. Като теория, всичко това звучи твърде благополучно, твърде удобно – като път на единство, което ще ни предпази както от овнешки исторически оптимизъм, така и от демобилизиращ и деморализиращ фанатичен и фаталистичен исторически есхатологизъм. Какво обаче се получава *на дело*?

Изследвачите на изборното поведение на гражданите, например,⁷ повече често отколкото рядко подчертават: по начало “рационално-активисткият” модел на гражданската култура е проблематичен, че избирателите трудно се побират в украсената рамка на “рационално-активни, дълбоко съпричастни, добре информирани и трезво преценяващи” съзнателни граждани. Големият въпрос тук, значи, е: *как индивидът става гражданин, как изобщо е възможна култура, която ще може да се представи като гражданска?*

Ако за либералите това е проблем на *научаване* (по пътя на пробите и грешките, с помощта на възпитанието и образованието), то за консерваторите целият проблем е в усвояване на завещанията от традицията културни образци (на мислене и поведение, на виждане на света и на себе си в него, на осмисляне на историята), на наличните в обществото господстващи ценности и изкристализирани структури.⁸ Независимо обаче от това, дали индивидът се превръща в гражданин чрез обяснение и разбиране “что такое хорошо и что такое плохо” (В. Маяковский), или пък чрез практическо, интуитивно, емпатично, интернализиране на конкретните начини на общественно-значими действия; независимо от акцентите (върху иновативното или върху традиционното), и двете страни приемат като *норма на демократичния ред баланса между променливото и устойчивото, между разграничението и съгласието*.

И двата момента, очевидно, са нужни за нормалното функциониране на политическата култура като култура *гражданска*. Ако демокрацията, наистина, предполага свободен избор, тя трябва да предла-

га и нещо, което да се избира, да предлага *алтернативи*. Липсват ли различия и разграничения, дори, ако щете, разцепления, ще губи всякакво значение за живота на обществото и политиката; а значи губи всякакъв смисъл и политическата промяна, и "опресняването" на политическия ред и елит, подобряването (да не говорим за смяна!) на системата и др. под. Всичко потъва в безсмислие и пасивност. Блатото, както знаем, е една от хранителните среди тъкмо на тоталитарните системи, терористични режими, диктатури и др. под.

Дълбоките разграничения, обаче, не са по-малко увреждащи здравето на обществото и неговите институции. Трудно е да да не се съгласим, наистина, че консенсусът може да деморализира политическия елит, да го направи безотговорен и безогледен. Ала и прекомерното разграничение може да застраши самото съществуване на демокрацията.

Най-"функционално", прочее, би било отношението на "ограничена поляризация" (Т. Парсънс). Обаче нито масовото съгласие, нито масовото несъгласие все пак не могат да гарантират демократичността на управлението на обществото, ако самото го оставя неконтролирано от "неуправленски" (граждански, недържавни, неправителствени, непарламентарни "културни") институции. Така нещата се обръщат и самото общество се превръща в *субект на обществената принуда* върху държавата, а тя, този негов инструмент на принудата, става *обект* на тази принуда.

Накратко: както либерализмът, така и консерватизмът неизбежно се изправят пред проблема за *обратното въздействие*, принудата и натиск върху властта. Затова "индексът на промяната" се отнася не до това дали едно общество живее според либерални или консервативни схеми и предписания, а доколко то не се оставя да бъде погълнато от собствения си апарат на регламентиране от страна на собствените си административно-бюрократични структури, от държавата. Както либералните, така и консервативните ценности визират не толкова проблема за демокрацията, колкото проблема за легитимността на държавната, както впрочем и на всяка власт. *Така* те допринасят за развитието на демокрация.

ЗА НЕПОДЧИНЕНИЕТО ИЗОБЩО И ГРАЖДАНСКОТО, ПО-СПЕЦИАЛНО

Тук пряко опирам в непреодолимия *дуализъм* между *принудата* (държавата) и *съгласието* (общността от "автономни индивиди"). Първата тегне към централизация, в крайна сметка към диктат; вто-

рото — към свободното участие на всеки гражданин в управлението. Затова на пръв поглед е естествено да потърсим именно в отрицанието на принудата, в съгласието "индекса на свободата". Обаче и тук нещата не са еднозначни. Ако свободата като съответстваща на волята и самоопределянето на индивида изразява активния момент в живота на обществото, то съгласието изразява тъкмо пасивния му момент. То предполага доброволно подчинение спрямо някакви принципи и правила и води до доброволно признаване на властта, до нейна легитимация. На свой ред, свободата е осяществима единствено по някакъв конкретен повод, тя е реална само когато нещо, което *трябва* да стане, *може* да стане и наистина *става*. Свободата, значи, не е само абстрактен идеал, а е винаги и свобода *за* (не само свобода *от*). Тоест, свободата включва момент на ограничението, а значи и на необходимостта, т. е. пак на принудата – принудата на полаганите цели и на реалността на тяхното постигане.

Ала както свободата не изчезва в необходимостта, така и съгласието не се поглъща изцяло от принудата. Чрез съгласието аз съзнателно се подчинявам на принудата (на социалните отношения). Принудата по начало не е възможна без съгласие. Накратко: принудата на обществото предполага съгласие. И обратно, *несъгласието* трансцендира самата принудата. Съмнително е обаче, дали то поражда свобода – като нещо отвъдно спрямо принудата.

Очевидно, дуализмът между принуда и съгласие е изкоренен; той се корени в противоречивия характер на самото човешко битие, разпнат в силовото поле между полюсите на *социалността* и *индивидуалността*. От тук произтича и неизкоренимото, подлежащо на вечно решаване противоречие между двете крайни (и затова крайно неэффективни) форми на управление на обществения живот, съответно: всеобщото участие (на всеки) в управлението, от една страна, и централизма, деспотизма, диктатурата – от друга.

По начало, прословутият "скок от царството на необходимостта в царството на свободата", обещан от класиците на марксизма в стил Хегел, е само една утопия, съзвучна на пред-тоталитарната либералистична епоха. По същество обаче, човечеството е здраво закотвено в "царството на необходимостта." Най-общо казано, принудата изобщо е фундаментална характеристика на човешкото битие, защото, за да живее, човечеството е принудено най-малкото да произвежда. От друга страна, основният принцип на човешкото общжитие, съгласен на всеки морал, *дългът*, този висящ над главата ни Дамоклев меч на Кантовия категорически императив, заедно с всички при-

лежащи норми и максими, е просто етическа санкция на голямата принуда, караша хората да произвеждат, което те могат да правят само чрез коопериране на дейността на всеки с дейността на всички, винаги – пряко или косвено – заедно.

Прочутите “граждански права и свободи” (свобода на словото, на съвестта, на придвижване, право на сдружение, на достъп до информация, на семейство, та дори и на лично щастие), всички те също са просто “блага,” които обществото (Тоталността) гарантира на хората – като компенсация за доброто им поведение, послушание и добра служба. “Принудителната” плънка на гражданската свобода тук е най-прозрачна, доколкото, за разлика от индивидуалните права на личността, гражданските права са права социални *ex definitione*, те се упражняват по принцип съвместно с други хора и отнотносно общи интереси. Любопитно е да отбележа, че именно в тази сфера институционализиращите ги органи и документи⁹ с особена охота прибягват от всевъзможни уточнения, “изключения,” ограничения . . .

И така, дори най-елементарните норми на човешкото общжитие, правилата на човешкото поведение предполагат принуда. Цялата възвишена *риторика на съгласието* се заражда именно в недра на принудата. Всяко съгласие е собствен момент на *царство* на *принудата*. И сякаш няма изход от тази “принудителна” зацикленост на човешкото битие. И все пак, заслужава специално внимание фактът, че проблемът за гражданските права става особено актуален през годините на бурни протести и бунтове – антивоенни, антирасистски, студентски – от втората половина на 60^{те} – началото на 70^{те}.

Така най-сетне стигам до главния проблем, с който тук се занимавам: *гражданското неподчинение в контекста на демокрацията*. Преди да се захвана с него по-обстойно, нека пак направя няколко ограничителни уточнения. Естествено, проблемът за гражданското неподчинение може да бъде анализиран в различни “научни предмети” и в различни светогледно-методологични парадигми – плурализъм тук е неизбежен, защото става дума за твърде комплексен и многослоен феномен, с практически необозримо поле на “приложение” – от аспекта на личното поведение и възпитание до мащабите на масови движения, етнически погроми, религиозни войни, социални революции и други социални катаклизми.

Проблемът може да бъде разглеждан в позитивнонаучен (физиологичен, психологичен, социологичен, икономически, политологически, културологичен и пр.) план, и с понятиен инструментариум,

разработен в различни изследователски “предмети” – рефлексология, бихейвиоризъм, фройдиизъм, интеракционизъм, марксизъм и т. н. Тук обаче ще се огранича по-скоро с една *теоретико-светогледна*, т. е. *философска* проекция на проблема. Още повече, че тъкмо тя превръща гражданското неподчинение от “обективен” *научен предмет*, от “строг” *теоретичен проблем* (подобно на “предметите” и проблемите във физиката, химията, биологията и пр.) – в проблем *екзистенциален* – такъв, по който, както би казал Хайдегер, си струва да се “прахосаш.” Така, гражданското неподчинение придобива истинския си, единствен за всеки от нас дълбинен *смисъл*. В него и чрез него ние не просто *припознаваме* качеството “граждани,” но и го *преживяваме* като съдбовна, екзистенциална ситуация. Казано в термини на Е. Фром, не е достатъчно да *имаме* гражданство, но и да *бъдем* граждани.

Обикновено (и с пълно основание) приемат за класик на сюжета “гражданско неподчинение” Хенри Дейвид Торо, предвзвзхитил с думи и дела формулираната (вече в нашето столетие) знаменита максима на Солженицин: “Живей не според лъжата!” В прочутото си есе от 1849 Торо¹⁰ казва без особена социална учтивост:

“... ако несправедливостта е от такова естество, че те превръща в свой проводник, тогава моят съвет е: престъпни закона. Нека животът ти стане път в колелата на машината. При всички случаи гледай да се убедиш, че ни си станал оръдие на злото, което осъждаш.”

Със самия си живот Торо демонстрира как е възможно да останеш верен на убежденията си, честен пред себе си и пред обществото – именно чрез гражданско неподчинение. Наистина, протестът му срещу безразличната, според разбиранията му, политика на тогавашното американско правителство¹¹ е бил сравнително мирен: “отписване” от църквата, неплащане на данък, отшелничество в Уолдън. Симпатията на Торо са безусловно на страната на слабите, отхвърляните, неудобните, неуютните. Както казва той,¹²

“Когато една държава праща несправедливо поданиците си в затвора, мястото на справедливите също е в затвора. Най-подходящото място днес, единственото . . . на разкрепостените и необезверени духове, е затворот.”

Лесно е да изпаднам в паника и да алармираме: “Нихилизъм! Анархизъм!” – натъкнем ли се на мисли като тези.¹³

“Не съм се родил, за да търпя насилие. Ще дишам тъй, както на мен ми харесва. Да видим тогава, кой ще излезе по-силният. . . . Власт над мен може да упражнява само она, който се подчинява на по-висш

закон в сравнение с мен. А ме насилват да съм станел като всички. Не знам човек да е бил силом принуден от масите да живее по един или друг начин. Що за живот би било това? ... Ако едно растение не живее според собствената си природа, то загина; така е и с човека.”

За разлика обаче от своите предшественици и последователи,¹⁴ Торо се обявява не против държавността като такава, не срещу принципа ѝ изобщо, а против несвободната държава, която може да упражнява колкото пожелае *физическа мощ*, но да роди *свободни граждани* – това тя не може. “Големият Отказ” на Торо (ако използвам маркузеански жаргон) е продуктуван от дълбокото му зачитане на свободната личност, на личността, която е свобода, а не просто има свобода (както се има някаква вещ, която може да ѝ се даде, ала може и да ѝ се отнеме). Той апелира за такава държава, за такава демокрация, която единствено е в състояние да осигури условия, отговарящи на човешкото достойнство. Затова Торо не се отвращава, а напротив, копнее за държава, но за такава, която принадлежи на свободни граждани, за една наистина *свободна държава*, каквато той си е представял, но никога не успял да види.¹⁵

“Една държава никога не ще бъде свободна, докато не признае и не започне да зачита личността като по-висша и независима сила, извор на собствената ѝ сила и власт. Мечтая си за държава, която съумява най-малкото да бъде еднакво справедлива към всички и да се отнася към личността като към близък ...”

Утопична или не, анархистична или не, мисълта на Торо ни позволява да преформулираме поставения по-горе проблем за извечните дуализми: *частно—общо, иновации—традиции, промяна—стабилност* и др. под. В същност, става дума за различни аспекти на фундаменталното противоречие на човешкото битие; нека тук условно го означа като проблем за *индивидуалното и социалното измерение* на това битие, проблем за автономията на индивида и неговата непреодолима социално-историческа ограниченост, за неизбежното им взаимно напрежение.

За класическите либерали-индивидуалисти въпросът се решава сравнително лесно: свободният пазар, сякаш по вълшебство, с “невидима ръка,” съвсем “естествено” организира социалното взаимодействие на индивидите, като в крайна сметка води до отпадане изобщо на нуждата от политически организации.¹⁶ Означава ли това, че свободният пазар не само поражда демокрация, но премахва и условията придаващи някакъв смисъл на гражданското неподчинение? Накратко:

ПРАВИ ЛИ ДЕМОКРАЦИЯТА НЕНУЖНО ГРАЖДАНСКОТО НЕПОДЧИНЕНИЕ?

Преди да се опитам да отговоря на този въпрос, искам да подчертая един красноречив факт: железните научни прогнози на марксизма се провалиха. Нито в развитите капиталистически страни, нито в средно, нито в слабо развитите предвижданите от класиците и адептиите на марксизма-ленинизма революционни промени не се осъществиха – нито в предвижданите от тях, нито от коригираните след тях срокове и форми — нито в “отделно взети,” нито в група от страни. Нещо повече, дори онези правителства, които десетилетия наред лелеяли надежда, че социализъм (“зрял,” “развит,” “реален”) вече е наличен, претърпяха горчиви разочарования. Крахът на “световната система на социализма” в края на XX век е неоспорим, а и нейни нови и “окончателни” победи също вече не се предвиждат.¹⁷ Както стават съмнителни изобщо всякакви радикални скокове в развитието на човечеството (освен може би собственото му самоунищожение).

Някои радикални мислители, подобно на Маркузе, търсят причината на този тъжен край в огромните възможности, които “късният капитализъм” развива – в смисъл на мощна консумативна и идейна манипулация на масовото съзнание. Все пак, означаваше ли липсата на революции в тяхната марксистко-ленински представа липса изобщо на всякаво развитие на обществата? Дали не става дума просто за липса на познатите ни форми на демократичния революционен процес?¹⁸?

Очевидно има връзка между новите форми на социалната промяна и новите форми и роля на администрацията в живота на развитите обществени организми, а и не в дотам развитите. Едно е да се свалят от власт режим, който притеснява широки маси от населението или води несправедлива вътрешна и външна политика. Друго нещо е, когато става дума за държава, от която зависи снабдяването на населението със жизненоважни стоки, транспортът, здравеопазването, образованието, което регулира сложното разделение на труда и пр. Такава държава, с цялата си администрация може и да теживърху плещите на нейните граждани, и все пак те могат е да не пожелаят да я разрушат – защото от нея всички се нуждаят.

Нека това не звучи като етатистка апологетика. Става дума само за постоянно дремещи и не рядко актуализираща се тенденция. За да не се превърща обаче тенденцията във фатум, срещу нея може да се използва ефикасен антидот – и той е именно гражданското неподчинение. Защото от всички форми на конфликтните действия (борби,

колективни, социални) именно в съвременните социални движения индивидуалното и социалното намират своеобразно единство – чрез установяване на “колективна или индивидуално *самоличност*.” По този въпрос А. Турен¹⁹ казва:

“... апелът за самоличност е призив за несоциално дефиниране на социалноактивната личност... като отказ от социални роли или по-точно като отказ от социално дефиниране на ролите, които личността е принудена да играе.”

Турен бърза да предупреди, обаче, че така индивидът се подлага на опасността да бъде маргинализиран и манипулиран от мощно технологично и идеологически оснастен административно-бюрократичен апарат на постиндустриалната държава. Изводът се натрапва сам: ако индивидът желае да установи и запази самоличността си, той не бива да се противопоставя на обществения ред, да противоречи на онези, които го управляват.²⁰

Най-лесно би било да обвиним Турен в апология на статуквото, както е ставало неведнъж с не един от неговите колеги (например, школата на Т. Парсънс и др.). Колкото и да звучи парадоксално обаче, у Турен можем да открием и косвено утвърждаване именно на дисфункциите (ако към такива можем да причислим и самото гражданско неподчинение). Доколкото Туреновото определение на движението за самоличност (от равнището на индивида до равнището на националната държава) се базира върху строго разграничение между управляващата класа и държавата, между режима и системата, между функцията и развитието, дотолкова можем да изтъкваме смисъла на този апел по съвсем неочакван (предполагам, и за самия Турен) начин: *основните участници в промяната на обществото не могат да бъдат същите, които са в центъра на неговото функциониране*. Или, казано другояче: участниците в *промяната* не могат да не се разграничат от (и, значи, повече или по-малко да се противопоставят срещу) участниците във функционирането на *обществото*. Така отново опираме до проблема за гражданско неподчинение, но вече на по-високо (в сравнение с класично-индивидуалистичното в стил Торо) равнище.

По същество, тотално единно, хомогенно общество, в което цари тотален мир и разбирателство, както пъ Високи, “тишина и безветрие, красотата и симетрия,” т. е. пълна функционалност, общество на безвъпросния ред е общество тоталитарно. Идеалът за “органично единство” е идеологема с две остриета – сплотяването ни прави веднага “свои,” а несплотените – “чужди.” Не случайно митологемата “кръв и почва” (*Blut und Boden*) бе тъй активно експлоатирана от

идеолозите и главорезите на Третия райх. Общността винаги е носител на скрити антагонизми, които не могат да не станат явни. В разсъжденията си върху т. нар. нова френска идеология Б.-А. Леви²¹ предупреждава, че хората тогава са братя, когато принадлежат на една и съща майка. За да циментират общността, фашистите прибавят до средствата на “политическия паганизъм,” а т. к. всеки паганизъм е политеистичен, то стремежът към тотално единство неизбежно води в крайна сметка до разединяване.

“Броят на майките започва да нараства, пише той, и се оказва, че не всички хора са синове на една майка, а тези са на тази, докато онези са на другата, в зависимост от това, дали са арийци, евреи или китаици. Тази е основата на расизма.”

Тук *идеологията на тоталната общност* показва своето другото си, неблаговидно лице; тя е и *идеология на тоталното различие*. Както специално изследва Х. Арент, тоталното различаване, атомизацията е не по-малко питателна среда на всякакъв вид тоталитаризъм, отколкото тяхното сливане във “властта на народа, чрез народа и за народа.”

Значи ли всичко това, че сме обречени на вечно разпятие между Сцилата на Тоталното и Харидата на Единичното, между репресивното “Да” и деструктивното “Не”? Наистина ли, както казва на едно място Адорно, “няма изход от обкръжението”? Или все пак има смисъл да го търсим, колкото и абсурдно да е това? Или тъкмо защото е абсурдно и безсмислено, заслужава да го направим? Подобно на Сизиф, който, по думите на А. Камю, именно тогава е изразява най-велико достойнство, когато пак се запътва – за кой ли безкраен път! — към подножието на планината, след полетялата надолу скала, за да я помъкне отново и отново към омразния планински връх.

За Торо и други като него, както вече стана дума, гражданското неподчинение бе начин на самоутвърждаване на самоличността пред лицето на несправедливото Цяло. Основанието му бе най-вече от нравствено естество. Такова основание е необходимо, но едва ли е и достатъчно. Доколкото става дума не за банално неподчинение (породено, да кажем, от вироглавост, инат, заблуда и пр.), а за съзнателна гражданска позиция на индивида, дотолкова е смислено да потърсим и социокултурните му измерения. Поначало, неподчинението е една от фундаменталните архетипични, *антропологични* характеристики на човешкото битие. Не случайно то има постоянно място в митопоетичните сюжети.²² Чрез авторитета на управници, владетели, родители, учители общностите отпращат неподчинението в

рубриките на нещо нежелателно, „девиантно,“ перверзно и наказуемо.²³ На свой ред, послушанието е желана добродетел.

Нека обаче се вгледаме по-внимателно в самите архетипични сюжети, свързани с неподчинението. Във всички случаи то полага начало на някаква промяна – независимо дали тя води към добро или към зло. В една по-едромащабна перспектива този факт може да бъде изтъкван и така: *способността за противопоставяне е тази, която тласка човечеството напред*. Нещо повече, изглежда че цялото разгръщане на творческите потенции на човека е в зависимост от способността му да не се подчинява – на т. нар. обективни обстоятелства, на властта, която се стреми да се консервира, на застиналите в красивата поза на „здравия разум“ догматични мнения и предразсъдьи. . .

Много съвременни автори са разсъждавали върху това – и Сартр, и Камю, и Маркузе, и Ръсел и др. Тук ще обърнем внимание върху един аспект на проблема, пряко свързан с интересувания ме въпрос за гражданското неподчинение.

ГРАЖДАНСКОТО НЕПОДЧИНЕНИЕ: ЕДНА НЕПРЕОДОЛИМА ФАНТАЗИЯ

В едно свое изследване Е. Фром²⁴ пряко обвързва феномена неподчинение с историчността на човешкото битие. Както началото на човешката история е свързано със способността на човека да се противопоставя на наличното, така и закръпването на тази способност бележи нейния – на историята — край. При това, край не в метафоричен или спекулативен, метафизичен смисъл (в стил Фукуяма), а буквален.

„Има вероятност, пише Фром, в близките десетилетия човечеството да унищожи цивилизацията и дори живота на земята . . . Ако то стигне до самоубийство, това ще стане защото хората ще се подчинят на онези, които им наредят да натиснат смъртоносното копче, защото ще се подчинят на древните си страсти страх, омраза и алчност, защото ще се подчинят на остарелите клишета . . .”

Неподчинението, значи, е акт на *освобождение* – от убийственото Прокрустово ложе на „действителността,“ от облекените в достолепни научни одежди „обективни закони,“ от осветените от традицията и затова застраховани от всякакво усъмняване „обичаи,“ от манипулативната сила на идеологиите. *Неподчинението е условие за свободата на човека*; ала не всяко неподчинение освобождава индивида и никое неподчинение не ражда свободата автоматично. *Неподчинението в името на свободата е възможно единствено в условията на са-*

мата свобода. Затова е толкова важно, според мен, уточнението, което Фром прави:

„Човек може да стане свободен посредством неподчинението, като казва 'не' на властта, но условието за свободата не е само в способността му да не се подчинява; свободата също е условие за неподчинение. Те са неделими. Следователно всяка социална, политическа и религиозна система, която се обявява в защита на свободата, но потиска неподчинението, не може да говори истината.”

В този смисъл бихме могли да припомним неподчинението към изконните („естествени“) права на човека. И все пак неясен остава един немаловажен момент: *как е възможно — в условията на пълна несвобода — да действат като свободни индивиди, т. е. да не се подчиним?* Как е възможно да кажем „Не“ на неразумната действителност, в която сме тотално потопени? Или, ако се изразим с думите на Кант, трябва да се запитаме: *как е възможна самата идея за благо, справедливост, дълг — в свят, в който има толкова много зло?*

Тук накрая само ще скицирам пътя към един възможен отговор. Казано накратко, пътят към неподчинението като свобода или, което е същото, към свободата като неподчинение е „фантастичен.“ *Проблемът за фантазията* тясно се преплита с проблема за неподчинението, при това именно в социокултурна перспектива, която тук най-вече ме интересува. Още Кант, след него и романтиците, а в днешно време екзистенциалисти, фройдисти, особено „критическите теоретици“ от Франкфуртската школа всеки път напипват в проблема за фантазията, или казано по-общо, за въображението и една *социално-критическа* пъпка, понякога плътно увита във философски жаргон. И Сартровото „Нищо,“ и Маркузевият „Велик Отказ,“ и Адорновата „негативна диалектика“ придобиват релевантно звучене именно в контекста на социалния критицизъм. Тъкмо на този фон въображението „иреализира“ наличната, но загубила всякаква разумност „реалност.“ Ако ми бъде позволено да перефразирам Хегел, бих могъл да кажа: всичко, което е *действително* е разумно, но не всичко, което *съществува* е действително – само разумно може и *трябва да стане* действително. Така се проблематизира самият блях над статуквото „принцип на реалността“ (Фройд). Маркузе²⁵ така описва противоречивата ситуация на въображението като компонент и едновременно с това антипод на *принципа на реалността*:

„Подчинявана на диктата, от една страна, на инструменталния разум, и от друга – на формирания от самия този разум сетивен опит, силата на въображението се потиска; то получава свобода единствено с оглед на практическите нужди — да преобразува действител-

ността, но именно в пределите на потисничеството; отвъд тях дейността му става табу за обществения морал, става извращение и разрушение. След кратки мигове на големи исторически преобразувания, когато то е било пуснато разкрепостено да се движи в проектите за нов обществен морал и нови институции на свободата, то отново се принася в жертва на изискванията на ефективния разум.”

Продуктивната способност на въображението и творческата му еманация, фантазията са специфично човешки характеристики, чрез които той не само се различава от останалия – неорганичен и органичен – свят, но и притежава единствено реалната (!) критическа сила. Защото само чрез нея той реално (!) се противопоставя на натрапвания му отвън “принцип на реалността.” И за Маркузе, и за Сартр, и за Фром въображението е единствената непоробена способност, която позволява на човека да се спаси от блатото на несвободната реалност и му гарантира свободата.

В този план, шокиращите призови на разбунтувалата се преди три десетилетия западна младеж (“Бъдете реалисти, искайте невъзможно!” и “Цялата власт – на въображението!” и др. под.) придобиват дълбок социокултурен, преобразователен смисъл. Този смисъл обаче не е еднозначен. Известно е бързото сличане на тогавашните протести в тъмните подземия на антиинтелектуализма, израждането му в нови форми на подчинение (посредством, например, т. нар. нетрадиционни религии, които едва ли биха могли изобщо да станат органична съставка на западния тип цивилизация), комерсиализация на протестните форми и пр. Ала така или иначе, протестните младежки движения от края на 60^{те}—началото на 70^{те} години недвусмислено демонстрираха огромния освободителен потенциал на младежта срещу ирационализиралата се “реалност.” Основанията за това са разнообразни: и свързаната с възрастовите особености все още не “улегнала” активност на въображението; и слабата интегрираност на младежта в установената обществена, икономическа, политическа Система; и вече достатъчно проявената съзнателност и социална ориентация (доколкото става дума за студентство, т. е. за вече осъзнаващи се, макар и млади хора).

Днешните младежки протести (в Сърбия и у нас) отново демонстрират освободителни позиции на обществото – оздравителната роля, която младежта е призована да играе в обновяващия се свят. За разлика от бунта отпреди десетилетия, гражданското ѝ неподчинение не проявява тенденции нито към криминализация и хулиганизация, нито към фанатизиране и антиинтелектуализиране, нито към обсебване фанатична политизация. В Белград, например, студентите с ме-

гафони четат на препречилите пътя им полицаи текстове от Аристотел и Платон, от учебници по социология, политология, антропология. У нас, дори след изпълнението на властта в нощта срещу 11 януари, с неизчерпаема изобретателност те разиграват хепънинги. И в двата случая е налице нещо наистина ново. И това е хуморът, липса на отчаяна наостършеност, на жажда за мъст и пр. В днешното гражданско неподчинение на младежта откривам *приоритет на позитивното* пред чисто негативното, момент на съграждане – вместо обезумяла деструктивност. Това неподчинение днес е насочено не против създаването, не срещу културата, а тъкмо в нейна защита. Затова у нас не се стигна до характерното през 60^{те}—70^{те} години поставяне на културата на подсъдимата скамейка.²⁶ Днешното младежко неподчинение у нас бе насочено не против културата, а в нейна защита, защото апелът за възграждане на възможността за нормално развитие на обществото бе и апел за осигуряване на разумен обществен, социокултурен ред. В този смисъл, гражданското неподчинение от края на века, в онези форми, които то намери у нас, бе не толкова отрицание, колкото утвърждаване – на разума и волята за достойно настояще и бъдеще.

Тук естествено си спомням за един от светлите примери на гражданско неподчинение през нашето столетие – за хуманиста, философа, учения Бертран Ръсел, превърнал се в съвременно възпълнение на човешкото право и дълг да не се подчинява. Борбата му срещу заплахата от унищожението, активната му позиция срещу тоталитарните режими по света не се диктувала от идеологии (да речем, от пацифизма или антикомунизма), от някакви абстрактни принципи, а от един безхитростен факт: просто конкретният индивид лорд Ръсел толкова силно е обичал живота, че е смятал за свой дълг да отстоява правото на живот и на всеки друг човек. Чрез своето гражданско неподчинение срещу реалността на тоталното унищожение той просто показвал: “когато законите на обществото противоречат на законите на човечеството, истинският човек трябва да избира законите на човечеството.”

Такава е, накратко, еволюцията на гражданското неподчинение – от двусмисленото “престъпи закона” на Торо до еднозначното “отстоявай висшия закон на човечеството” на Ръсел. Така, феноменът гражданско неподчинение претърпява трансформация – от чисто отрицание към критично утвърждаване. С това то става наистина пълен собствен момент на истинската демокрация. Доколкото, разбира се, такава изобщо може да има . . .

¹ Схващане, чиито корени се откриват в прекомерно доверчивата перцепция на политическото самосъзнаване на развитите индустриални общества — като модели на цивилизованата демократичност и добродетел.

² Виж писания през военните години и отдавна превърнал се в класика техен съвременен труд *Dialektik der Aufklärung* (1944), проследяващ еволюцията на основния просвещенски сюжет, на "Разума" — от мита за Одисей, през песните на Аюшниц до съвременната "култур-индустрия", дезавоираща и разума, и самото Просвещение като една съвсем не безобидна "масова измама". Що се отнася до светогледната сфера и за свързването с нея въздъсн и всепроникващ западноевропейски рационализъм, то, както свидетелства Л. Голдман, след потъването на последната реплика на Просвещението (в лицето на неокантианството) в трохата на войните на XX век, вече едва ли ще намерим (дори сред рационалистите!) такъв, който да приема разума последователно и докрай сериозно. Виж: L. Goldmann. *The Philosophy of the Enlightenment. The Christian Burgess and the Enlightenment* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1968).

³ Виж N. Ashford, St. Davies (eds.). *A Dictionary of Conservative and Libertarian Thought* (London-New York: Routledge, 1991), 63 ff.

⁴ Н. Маркузе. *Counterrevolution and Revolt* (Boston: Beacon Press, 1972), 14. Характерно е, че отпразният пункт на разсъжденията на Маркузе в тази книга са убийствата на двамата братя Кенеди, както и на някои активисти в борбата за правата на чернокожите американци (Малкълм Хикс, Мартин Лутер Кинг и др.) и най-вече — разстрелът на студентите в шатските университети Кентърджъксън, Мексико Сити през паметните бунтове на западната младеж от края на 60-те-началото на 70-те години. Впрочем, хилядолетия преди Маркузе, при самата люлка на европейската демокрация, отците-основатели на европейската философия, Платон и Аристотел предупреждават: демокрацията не е най-съвършеният, не и най-справедливият и жизнеспособен обществен ред. Хилядолетия преди провалът на руската демокрация подготвят почвата на болшевишкия терор, а на Ваймарската — на националсоциалистическия, древните мислителни предупреждават: неостроити и опасни са последните от това примамливо изкушение — демокрацията.

⁵ Виж J. Hoffman. *The Gramscian Challenge: Coercion and Consent in Marxist Political Theory* (Oxford: Basil Blackwell, 1984).

⁶ По този повод ще отбележа: тъйде неслучествени стават различията между умерени либерали и умерени консерватори, поради което не ще открием големи разминавания между, да речем, един Ф. Ханек, с неговата убеденост, че прогресът е възможен само в едно отворено общество със свободен пазар, един Лео Штраус с неговото признание, че историческият процес е колежа професионал, толкова и цикличен, и един Франц-Йозеф Штраус, заявил преди дванайсетина години, че толкова консерваторите са тези, които кратчай начело на прогреса.

⁷ Виж: G. A. Almond, S. Verba. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Boston: Little, Brown & Co., 1965).

⁸ Срв. идеите за, съответно, *либерално образувание* (Лео Штраус) и *институционалност* (Майкъл Оукшот).

⁹ *Всеобща декларация за правата на човека* (1948), *Европейската конвенция за правата на човека* (1950-1953) и др.

¹⁰ Х. Д. Торо. *Уолдън. Гражданско неподчинение*. Прев.: А. Бакрачева (С.: Народна култура, 1993), 290.

¹¹ Подкрепя на робовладелската институция, Мексиканската война, репресивна митингска политика.

¹² Х. Д. Торо. Цит. произв., 292.

¹³ Пак там, 296-297.

¹⁴ М. Щирнер, например, с нашумялата му книга *Единственият и неговата собственост* (1844); или М. Бакунин с неговата не по-малко нашумялата *Държавност и аширхия* (1873) и др.

¹⁵ Х. Д. Торо. Цит. произв., 305.

¹⁶ Тук само ще отбележа любознатия факт, че идеалът за "свободно асоциираните производители" е витален пред умствения взор и на основоположниците на марксизма, когато те обещавали, че след "скачка от царството на необходимостта в царството на свободата" ще отпадне всякаква нужда от държава, която в крайна сметка окончателно ще "заспи" (т. е. ще умре?) ... Практиката на марксизма обаче, както всички знаем, довела до бурно процъфтяване на етатизма от социалистически тип. Между другото, очевидно абсолютизираната държавност не е приоритет единствено на този тоталитаризъм: достатъчно е да го сравним с националсоциалистическата държава, с авторитарната държава (например, на Луи XIV), или дори, както не би пропуснал да допълни Маркузе, с държавата на "всеобщото благоденствие."

¹⁷ Някои автори дори са на мнение, че в световната история изобщо не е имало революция от комунистически тип, можем най-много да говорим за авторитарни или партюратични окупации на властта върху гърба на масовите движения на недоволство. Такива са Октомврийската, китайската, кубинската и др. под "революции." Виж: R. Loewenthal. "The 'Missing Revolution' of Our Times." — *Encounter*, L., 1981, Nos 2/3.

¹⁸ "Непреодолимо надигане на номинатичните старите режими гневени маси, предизвикващо ситуиален или ужас у наблюдателите" (R. Loewenthal. *Op. cit.*, 18).

¹⁹ A. Touraine. *Le retour de l'acteur* (Paris: Fayard, 1984), 165-166.

²⁰ *Ibid.*, 180.

²¹ B.-H. Levy. *L'idéologie française* (Paris, Bernard Grasset, 1981), 228.

²² Срв. библейските сказания за грехопадението: отначало на архангела Денница, превърнал се в Сатанал, в княз на злото; също за грехопадението на нашите прародители, също за наказание с огън, сяр и жуел на жителите на Содом и Гомора или с потопа — на забравилото Бога човечество и др. под. Сюжети на неподчинение срещаме кажи-речи във всяка митология: срв. случая с Прометей, със споменатия вече Сизиф и много други.

²³ В повечето от религиите откриваме цяла система от рестрикции (заповеди), чието налагане свидетелства за страх от (а значи и наличие на) неподчинение. В същото време, в определени моменти религиите поощряват гражданското неподчинение, когато то е "во славу Божию." Срв. възхвалата и канонизацията на неподчинилите се на неверски домогания и подложени на официално проследяване и унищожение мъченици и др. под.

²⁴ Виж: E. Fromm. *On Disobedience and Other Essays* (London: Routledge, 1984), 1-8.

²⁵ Н. Маркузе. *An Essay on Liberation* (Boston: Beacon, 1969), 29-30.

²⁶ Срв. един от тогавашните призови върху стените на Соборната: "Културата — до стената!"

Весела Табакова

СТУДЕНТСКОТО ДВИЖЕНИЕ КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ФАКТОР

По една случайност излизането на български език на „Едноизмерният човек“ на Херберт Маркузе съвпадна по време със студентските протести у нас през януари 1997 г. Би могло да се каже, че самите протести се превърнаха в рекламна кампания на книгата, появила се на бял свят преди повече от 30 години. При цялата си изкуственост обаче подобно твърдение твърде енергично би се вместило в грубостта на самата „едноизмерност“.

При все това не мога да не обърна внимание на това съвпадение, най-малкото поради обстоятелството, че Маркузе беше едно от трите „Ма“/Маркс -Мао - Маркузе/ за бунтуващите се студенти в Западна Европа и Северна Америка преди тридесетина години. А както е известно, позоваванията на Париж 68 се срещаха многократно през януари-февруари 1997г. у нас, въпреки че физиономичността на българския студентски протест беше твърде различна, неговите движещи мотиви и политическа идентичност бяха несравними с тези преди близо 30 години. И това се подсказва и от въпросните някогашни „три Ма“, които очертаваха политическата идентичност на лев радикализъм. Впрочем самият Маркузе, както е известно на всеки запознат с книгата му, не е имал склонност към това да бъде някакъв водач, а още по-малко да дава политически формули и предписания от каквото и да е било естество, а и самото му послание не може да се вмести в симплифицираната рамка на политическото разделение „ляво - дясно“. Може би причината, поради която Маркузе беше издигнат някога в „духовен пророк“ на цяло поколение, беше в ролята

му на идеен разрушител на едноизмерността на човека в съвременното индустриално общество.

Политически ангажираният протест на студентите в Западна Европа и Северна Америка в дълбоката си същност се насочваше срещу „едноизмерността“, поглъщаща чрез репресивната толерантност либералните ценности. Политически ангажираният протест на студентите у нас през януари се насочваше срещу друга едноизмерност, поглъщаща чрез икономическите и политическите условия на съществуване самите възможности за свободно развитие.

Така все пак при толкова големи различия на ситуации и мотиви позоваването на студентските движения отпреди тридесетина години съдържа определени имплицитни предпоставки. Студентите у нас ги изразиха и чрез пряк цитат от онова време. „Въображението - на власт“ - беше изписано по различни стени у нас, така както това беше изписано преди тридесетина години.

Студентските движения винаги са предизвиквали голям интерес сред изследователи от най-различни области. Върху студентския феномен през 60-те години в Западна Европа и Северна Америка бяха публикувани стотици книги, да не говорим за броя на студентите и статиите. „Неоспорим факт е, че практически не минава седмица, без да излезе книга, която да не търси причините или да не предлага рецепти за изход от кризата сред младежта“ - писа навремето наблюдателят на в. „Монд“ Бертран Пуаро Делпеш. Доминиращата причина за този интерес е преди всичко в две обстоятелства. Първото е, че чрез студентските движения и протести винаги гизбухва натрупване на социални, политически, културни противоречия и втората - че въпреки своето обективно обусловено изчерпване, те не отминават безследно в живота на обществото, повлияват върху неговите нагласи и ценности. Освен това ярката физиономичност на студентските движения, „цитатите от революционни епохи“ в действието и езика, въображението и метафориката присъстващи в тях, възможността да бъдат „използвани“ са също сред причините за изследователския интерес към тях. За това е жалко, че по досадно известните ни финансови причини студентският „глас на улицата“ от януари 1997 г. у нас ще остане практически недокументиран и неизследван внимателно. А във от всякакво съмнение е, че дори едно „самоописание“ на протеста - чрез гледните точки на самите студенти - би могло например впоследствие да предпостави база за плодотворни изследвания и анализи. Кolkото и да изглеждаше еднозначна политическата насоче-

ност на студентския протест у нас, в него могат да бъдат анализирани различни социални и ценностни пластове.

Независимо от големите различия между причините, същността и идейно-политическите характеристики на студентските движения /и тук вече не става дума само за наложилото се у нас позоваване на събития от преди тридесетина години, чийто съвременници бяха родителите на днешните студенти /, могат да бъдат изведени някои общи особености, предпоставени преди всичко от специфичното положение на студентите в обществото.

Върху ролята на студентите като политически фактор значително отражение има техният статус, междинното им, преходно положение в обществото, своеобразната социализационна пауза, в която те се намират. В този смисъл студентите атакуват социума, бидейки извън него.

Поради своя нееднороден социален състав, предпоставен от положението на родителите, студентството представлява своеобразна лаборатория на противоречия и конфликти. В същото време обаче въпреки тези различия междинността, преходността на положението на студентите, както и достъпът им до съвременното знание създава между тях определена спойка, изгражда специфична хомогенност.

Върху политическото поведение на студентите силно въздействие оказва перспективата и очакването за бъдещ по-висок статус и място в обществото или за деградация на статуса и заплахата за него. Студентите са особено чувствителни към бъдещето, което ги очаква, към перспективата, която обществото може да им предложи. Върху тяхното поведение силно въздействат възможностите за самореализация и самоутвърждаване, които се обуславят от политическите, икономическите, социални и културни реалности. Независимо от непосредствените мотиви на студентското активизиране, то по неизбежност придобива политическа насоченост.

„Който труп знае, трупа и печал“ - се казва у Еклезиаст. „Трупането на печал поради трупането на знание“ особено силно влияе върху поведението на студентите. Банализиран е фактът, че винаги опонентите на студентските протести /даже и тогава, когато те са породени например от академични искания за усъвършенстване и модернизирани на учебния процес/ отправят обвинението, че студентите не искат да учат и поради това са на улицата. Подобно обвинение се редуцира до твърдението, че „активистите“ са академично изоставащи. Изследванията и наблюденията доказват точно обратното - по-високото равнище на ангажимент към учебния процес и на академични резултати на „активистите“.

Убедително аргументирани с изследвания бяха преди години изводите на Ричард Флекс, понастоящем професор по социология, а някога участник в протестите в САЩ през 60-те години. На базата на емпирични изследвания той твърди, че активистите бяха по-академични в своите ориентации и интереси, в своите предпочитания към самостоятелна работа и дискусии.² По-високата академична успеваемост на студентите активисти беше потвърдена и от авторитетни документи, включително и от специален меморандум на юридическата комисия на Сената на САЩ.

На базата на наблюденията си мога да твърдя, че в студентския протест у нас през януари 1997 г. сред най-активно включените бяха студенти с високи академични резултати. Едно изследване би показало, че рефлексията върху кризисните процеси в цялостния живот на страната, върху краха на управлението на БСП, върху морално-ценностните аспекти на политиката, върху липсата на перспектива за самоутвърждаване и развитие е присъща най-вече на академично най-ангажираните и именно сред тях в най-голяма степен тя се трансформира в движещ мотив.

Студентските движения могат да отразят и отразяват твърде сложените генерационни взаимоотношения в определени моменти от развитието на обществото. Тук съсем не е нужно да се разглежда да пространно митологичната тема за конфликта на поколенията и да се правят аналитични препратки към едиповия комплекс с цел да се търси и открие в студентските протести модифицирана форма на бунта срещу родителската власт. Подобна посока най-малкото би ни довела до тезата, че най-активните студенти израстват в най-консервативни семейства.

Известният изследовател на контракултурата Тиъдър Розак преди години писа, че родителите срещнаха „врага на сутрешна закуска в лицето на собствените си разглезени деца“³. Макар че в поколението на родителите младите хора виждаха възплъщение на самата власт, на самия „истаблишмънт“, изследванията показваха много повече определена приемственост, отколкото реален конфликт. „Активистите“ по правило се оказаха произлизащи от семейства с по-либерални възгледи и конфликтът деца - родители в значителна степен е не върху територията на вървяванията и принципите, а върху територията на социалната и политическа практика.

Както обикновено се случва, твърдението за „измяна“ и „предателство“ спрямо родителите, също така да банализиране употребявано, се опровергава от изследванията. Българските студенти от януа-

ри '97 не „въставаха“ срещу поколението на „бащите“, принесено или принесло се в жертва на един идеен и социален проект, на собствените си вярвания и реализиращата ги социална и политическа практика. Но различието присъстваше достатъчно изразено.

Показателни са редовете от писмото на студент, участващ в протестите у нас през януари, до неговия баща. Писмото е написано на 5 февруари, рано сутринта, в особена психологическа ситуация - синът е празнувал победата, а бащата, както ще стане ясно, е разстроен от разволя на събитията. Впрочем, ето и извадките от писмото: „Не се сърди за това, че това, което ВИЕ не направихте, ще направят други... Ако наистина си знаещ и можещ, действай като знаещ и можещ. Бъдещето е все още пред тебе... Не се сърди на мене, ако позициите ни се различават. Аз не съм правил грешките, които ти си правил... Бъди човек, бъди личност, имай открита позиция. Недей да мълчиш и да стоиш със скръстени ръце тогава, когато МОЖЕШ да направиш МНОГО... Ти винаги си имал и имаш моята морална подкрепа. Уверявам те, че ще я имаш и в бъдеще. Просто не се лъжи, не понасяй да бъдеш по-малко и по-ниско от това, което си...“

Твърде симптоматично беше обстоятелството, че студентският протест у нас през януари 97 се развиваше автономно. Той беше едновременно и „част от площада“, и вън и встрани от него. Общите особености на масовите студентски движения, които се детерминират преди всичко от някои характеристики на специфичния социализационен статус и положение на студентите / и това е основата на направените съпоставки/, се проектират и разполагат върху конкретна социално-политическа, икономическа и културна ситуация, която ги поражда. В студентския протест в България през януари т.г. категорично изразеният негативизъм спрямо управлението на БСП се разполагаше върху трупаното усещане за социална безперспективност. Студентският протест много повече изразяваше посланията си „против“ - против бездарието в политиката, против манипулацията, против лъжата и демагогията в политиката, против безучастното търпение.

Върху тях обаче беше артикулирано студентското „за“. На дискусия, проведена през януари във Факултета по журналистика и масова комуникация, един студент заяви: „В „Отзвук“ на 12 януари се говореше за „митингуващи“. Ние не митингуваме, ние протестираме. Да не говорим за твърденията, че ни плащат, за да сме на улицата. Подобни твърдения, тиражирани и от някои медии, са обидни и унищожителни за студентите и ние дори не смятаме за нужно да реагираме на тях. Мисля, че е ясно, че ние не сме участници в някакъв сцена-

рий. Българският студент има правото да изрази своето отношение към положението в България и да изрази това, че иска промяна, която в един по-дългосрочен план да му даде нормален живот тук, в България. Повечето колеги написаха на плакатите си: "Искаме да живеем в България, а не в чужбина. А студентите от НАТФИЗ написаха: "Не искаме да играят в партизански пиеси." 4

Студентското движение у нас през януари се разви отвъд площадната микрофония, без политически авторитети, без политически лидери. Впрочем една от най-съществените отлики между студентския протест през тази година и студентския протест през 90-та година може да бъде открита в отсъствието на предварително съществуваща студентска организация, в неговото самоорганизиране. Съществено е обстоятелството, че днешните студенти са били почти деца по времето на „развод ми дай“, чийто главен участник бяха поколения със силни организационни рефлексии. Днешните студенти са много по-свободни и по-независими в поведението си. Техният скептицизъм и подозрителност към организационните структури се прояви и в развитието на самия протест като цяло. Той се прояви и в дебатите сред самите студенти преди всичко за начините, по които те могат реално да въздействуват върху политическия процес. След края на протеста естествено се проявиха различните перспективи за развитие на студентското движение в целия диапазон от възможности - непосредствено ангажиране в предизборната кампания на ОДС, стремеж към създаване на студентско лоби в институциите на властта, избори за студентски съвети в университетите, формиране на граждански сдружения ...

Студентският протест през януари '97 г. се прояви като заместител на отсъстващия критичен дискурс спрямо политиката и властта. Както отбелязваше Маркузе, парализата на критиката е всъщност отсъствие на опозиция. Доста очевиден беше фактът, че трупаната безпътница и агония в икономическия, социален и политически живот на страната реално не влезе в публичния критичен дискурс. След двегодишното послушно мълчание, преди всичко на националните медии, включително и в началото на самия протест, медиите и журналистите предпочетоха сами да се превърнат в събитие. В своите метафорични послания студентското движение артикулира онова, което не беше изговорено и не присъствуваше в публичния дискурс. С това то замести отсъстващия критицизъм спрямо властта, заявявайки заедно с това готовността на студентите да изпълняват функцията на граждански контрол върху властта и в бъдеще.

Студентското движение експлицира появата на нови ценности и нови нагласи сред младото поколение у нас. Странното обвинение, че в протеста студентите изявявали себе си, собствената си автентичност и индивидуалност, всъщност отбелязваше една от най-съществените позитивни характеристики, една от значимите промени в ценностите и нагласите. Студентите участваха като автономни индивиди, които в протеста си изразяваха себе си и стремежа си към свободно развитие, към самоутвърждаване и самореализация в друга система от обществени и политически ценности. Дори и в шествието гъмжанието на агнетата⁵ студентите бяха индивидуалности, апелиращи към ресурсите на индивидуалното освобождение на всеки един. Егалитаристко-етатисткото съзнание, твърде характерно и досега за немалка част от хората у нас, се измества от либерално-индивидуалистични ценности и нагласи преди всичко сред младите хора, и в частност сред студентите.

Известният политолог Стюарт Хюс беше отбелязал, че след 1968 г. политическата култура в западните общества се промени.⁶ С това той акцентира преди всичко върху търсенето на нови ценности и на демократия на участието - разбира се, в други условия, в друг икономически и политически контекст. Победата на някогашните студентски движения мнозина автори видяха в ценностните промени в обществото.

Студентският протест у нас през януари 1997 изрази появата на либерални нагласи и граждански ценности, която ще има по-трайно въздействие върху променящото общество и върху функционирането на политиката. Може да се твърди, че доминиращата характеристика на студентското движение у нас беше в автономизирането на граждани и проявленията на граждански критицизъм спрямо властта и развитието на политическия процес - колкото и да е оспорима от гледна точка на последователните критерии за гражданско общество тази теза.

Бележки

¹ Le Monde, 31 janvier 1975

² Flacks, R. Who Protests: the Social Bases of the Student Movement - in rProtest! Student Activism in America, Foster J. and D. Long eds., New York, 1970, p. 136 - 137

³ Roszak, Th. The Making of a Counter Culture. Reflections on a Technocratic Society and its Youthful Opposition, London, 1972, p. 34

⁴ Вж. Протест и медии, бюлетин на Център за независима журналистика - София, февруари 1997, с.7

⁵ Hughes, St. Sophisticated Rebels. The Political Culture of European Dissent/1968 - 1987/, Cambridge - Mass. - London, 1988, p. 4

⁶ Гражданин и политиката

Тодор Танев

ПОЛИТИЧЕСКА КУЛТУРА И ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОЦЕС: РАЖДАНЕТО НА НАЙ-НОВАТА КЛАСА

Като една от главните научни парадигми в политическия анализ, политическата култура е най-силна, когато се прилага спрямо обяснението на политически процеси с по-голяма продължителност, както и спрямо обекти с по-глобален обхват. Редица учени свидетелстват за тези качества на политико-културната парадигма, за разлика например от парадигмата на рационалния политически избор - да споменем Роналд Енгелхард (1977, 1988, 1990). Изправени пред изследователска ситуация, често граничеща от една страна с теоретична и методологическа недостатъчност, а от друга - с властния импулс за откривателство, изследователите на пост-социалистическите процеси все по-често се обръщат към политическата култура като реалистична основа за прогнози и стратегически изводи.

Тази статия представлява по-скоро "доклад за опознавателен полет" над текущия у нас политически процес, осъществен чрез средствата на политическата култура, отколкото близкосрочна прогностика, основана върху моментната карта на разпределение на политически интереси. Целта е да се очертае общия формат и се добавят шрихи към предполагаемия курс на протичащите процеси, а не да се вещаят изборни резултати или скорошни парламентарни конфликти. Възприетата последователност е следната: първо, възможно най-крайно критичен сравнителен анализ на основните теоретични положения в областта на политическата култура; второ, синтез на очертаните се като положителни елементи в някои от вариантите на политико-културната методология и трето, опит за политически анализ на

актуалния исторически процес у нас със съответните заключения за неговата форма и посока.

(1) Кратък сравнителен анализ на методологията на политическата култура

Класическата теория на политическата култура, както всяка развиваща се парадигма, ни подава системно както положителни находки, така и опасни методологически капани. Това е първото, което следва да се знае при всяко ново приложение на метода. Второто, което трябва да се знае е следното - при обяснението на какви политически явления подходът работи действително добре. След вземането на тези предпазни мерки политическата култура може да се превърне в добра обяснителна система за разкриване чертите на много объркани процеси, включително от ранга на промените в югоизточна Европа. Аспекти, които остават скрити за алтернативния методологически подход на "рационалния избор" се превръщат в прозрачни истини.

Нека тогава направим първо критическия анализ на теорията и определим областта на приложение на производния от тази теория метод, наречен "политическа култура", преди да го адресираме към процесите "тук и сега".

Ако изключим модерни мислители като Тофлър, Фукояма, Гелнър или Хънтингтън, които засягат редица аспекти на политическата култура наред с философски и други социалнонаучни пластове и, съответно, се насочим към известни автори в тясната област на политическата култура, ще можем да проследим етапите от развитието на тази теория. Бих предложил сравнителния анализ на конкретни трудове, които в най-пълна форма представят достиженията (и проблемите) на всяко едно стъпало на развитието от прочутата начална точка - фиксирването на понятието "политическа култура" през 1956 г. от Гейбриъл Олмънд в статията "Сравнителни политически системи". Последователният ред в такъв случай включва "Гражданската култура" на Олмънд и Върба (1963), "Политическа култура и политическо развитие" под редакцията на Пай и Върба (1965), "Американският федерализъм..." на Дейвид Елазар (1971), "Тихата революция" и Евробарометрите на Роналд Енгълхард (1974), концепцията за културната рационалност на политическия избор на Уилдавски от осемдесетте години.

Тези трудове представляват в известна степен развитие на няколко плодотворни идеи. Ще се опитам да синтезирам последните:

- Понятието за политическа култура се разва до степен на операционална типология. Почти всички автори усъвършенстват типологията ред от малко на брой (обикновено 3) по същество идеални

типа политическа култура, който сетне подлежи на операционализация чрез свързване на черти от различни (обикновено 2) идеални типа в рамките на реални типове;

- Политическата реалност се адресира чрез системата от реални типове, образувани от комбинации идеални черти според по-горе описаната схема, като в резултат от това се измерват (количествено) съотношенията между разпространените на дадена територия или сред определени социални групи реални типове;

- Достига се до идеята, че подредбата на различните съставни идеални елементи в един реален тип политическа култура (т.е. вътрешната структура на реалния културен тип) е от съществено значение;

- Развива се разбирането за връзката между доминиращия в анализирания случай реален тип и съществуващата политическа структура, като съответствието между реален културен тип и политическата култура води до стабилност както на конкретната политическа култура, така и на политическата структура;

- Развива се концепция за пътищата, по които структурата поражда култура и обратно, което е много съществено за съвременния политически анализ;

- Развива се и концепцията за политическата култура като променлива, зависима от поредицата политически ситуации величина, което доближава понятията "политическа култура", "начин на живот" и "политическо поведение".

Сред най-успешните типологии, доказали стойността на аналитичните си приложения, се нареждат тези на Елазар ("индивидуализъм", "морализъм" и "традиционализъм"), Енгълхард ("материализъм" - "постматериализъм") и Уилдавски ("иерархизъм", "егалитаризъм", "индивидуализъм" и "фатализъм").

Нормално е всяка парадигма да крие вътрешноприсъщи методологически слабости. Създадена повече или по-малко като алтернатива на "теорията за рационалния политически избор", доминирал политическия анализ до 60-те години, теорията за политическата култура преодолява по-голямата част от методологическите пасиви на заварената парадигма. Забележителна в това отношение е встъпителната реч на Уилдавски при поемане поста президент на Американската политологическа асоциация (1988), където се съдържат повече-то косвени и преки доказателства, че политическата култура е превъзмогнала опростенческото разглеждане на политическите процеси като игра с пресметнати ходове, водена от субекти с ясно определени от тях самите интереси. Предлага се друго гледище - за политика-

та като област на сложна мотивация, при която не е възможно изчерпването на всички мотиви и в такъв случай за съвместните смислови конструкции, които участниците в ситуацията изработват на базата на своите базови предпочитания.

Същевременно обаче теорията и метода на политическата култура създават собствено поле от проблеми. Повече от 30 години не стихват дебатите по повод на методологическите трудности на тази парадигма. Надали някоя друга обяснителна рамка в политологията е предизвикала по-оживени спорове. За всеобща радост, дебатите досега постигат конструктивен ефект - правят от теорията на политическата култура една бързо развиваща се, все по-обхватна и доста гъвкава система от концепции, инструментариуми и аргументи. Без да се връщаме към най-авторитетните и затова най-много допринесли за развитието критики като например "Гражданската култура - ревизирана" (1980), все пак трябва да се добавят някои критични забележки към постигнатото досега с оглед на предизвикателствата, отпразнени към политическия анализ изобщо и в частност към политическата култура от процесите в Източна Европа след 1989 г. Ще си позволя да се наместя в общия хор от критици с моя глас на изследовател и същевременно участник в споменатите процеси:

- Създадените концепции и производните от тях типологии с малко изключения (например Енгелхард, описващ следвоенна Западна Европа) имат надисторически универсалистки претенции. Какво означава "традиционалист" или "индивидуалист" и т.н. изобщо? Вероятно всяка от тези категории ще трябва да подлежи на съществена преработка, ако се сменят епохата или континента. Японският традиционалист вероятно е различен от тексаския, традиционалистът от миналия век сигурно е мислел по начин различен от съвременника, квалифициран по същия начин и т.н. Накратко, политическите култури са заедно с всичко също и исторически категории;

- Макар че се предполага изрично като *conditio sine qua non* състоянието на връзката между доминиращ културен тип и налична политическа структура, както и подредбата на идеалните черти в един конкретен реален тип, това е просто заявяно, но не и операционализирано (с изключение на Елазар) и използвано като основа за политическия анализ. Подредбата на идеални черти в реалния тип не е въпрос само на първо и второ място, а и на много съществени взаимни влияния и отношения на партньорство/конфликт между подобни съществуващи елементи. Реалните типове не са застинали дадености, нещо като културни молекули, съставени от два различни култур-

ни атома. Забележителни процеси и затова изменения могат да протекат както между тези "атоми" вътре в една култура, така и в резултат от срещата на две култури. Накратко, политическите култури са заедно с всичко също и постоянно изменящи се в определена посока;

- В повечето случаи типологиите почиват върху формализирани предпоставки, като дихотомия (или материализъм, или постматериализъм - Енгелхард), йерархия (от най-лошата за демокрацията патриархална до най-добрата активистка - Олмънд и Върба), матрица (Уилдавски) и т.н., като предварително и формалистично очертаните места и роли на отделните така дефинирани типове се пълнят сетне с по-конкретно съдържание (един вид, дайте да видим как ще мисли политическия материалист за разлика от постматериалиста и т.н.). Някак си твърде ясно се предполага границата между теория и емпирия. Но политическите култури са също така пълни преди всичко със свое собствено, в много случаи исторически фиксирано съдържание и едва накрая, при сравнение между тях, може да се търсят определени логически фигури.

След този бегъл анализ може да преминем нататък и да предложим опит за синтез на някои от по-горе очертаните положителни методологически аспекти на теорията на политическата култура под формата на нова типология, преодоляваща поне някои от отрицателните тенденции при съставяне на идеалните типове политическа култура.

(2) **Племенно-селско-градският ценностен континуум - край или начало?**

Отворени или обратни, затворени са типологичните редове, създадени до момента? Може ли да се добавят още типове политически култури към всеки от тях? Отговорите на тези въпроси зависят от начина, по който са съставени отделните типологии. Ако се окаже, че те са незавършени, това ще представлява още една критика към тях.

Олмънд и Върба претендират, че са открили завършена типология, простираща се от най-малко подкрепящата до най-поддържащата демократичната стабилност политическа култура. Основа на тяхната концепция е модерната по същото време парсънсова социологическа парадигма на структурния функционализъм. Обаче разделението между отделните идеални политически култури на същата основа се оказва непълно - могат да се вият още много междинни видове "ориентации към политическата система като цяло, към нейния вход и изход и към собствената роля в политиката". Същност тричленната типология на тези автори представлява континуум, вариращ от най-ниските до най-високите стойности на подобни ориентации. До-

веждането на този континуум до три отделни типа - два крайни и един междинен, е по-скоро опростителство, отколкото реалност. Този типологичен ред остава отворен.

Елазар преодолява социологизма при съставянето на типология от политически култури, отказва се и от йерархията на "по-добри и лоши" култури, представяйки ни една плоскостна тривална типология. Все пак, нямаме никакви гаранции, че трите идеални типа на Елазар, постигнати индуктивно, изчерпват цялото поле от така определени типове. Вероятно тази конструкция е също отворена.

Енгълхард ни въвежда един по същество континуум, вариращ от крайността на т.нар. материализъм до крайността, наречена постматериализъм. Този континуум, а не типология, предполага не само множество междинни типични състояния, но и отвореност в двата края - преди материализма и след пост-материализма. Вярно е, че Енгълхард е имал предвид само едно, при това добре отграничено социално пространство и време, където е валидна отсечката от фактически необхватния исторически континуум от типове, определена като "материализъм-постматериализъм". Но, съществуват ли постматериалисти извън това време и пространство и ако да - защо, колко и пр.? Оказва се, че отсечката сама по себе си не е добре затворена.

Уилдавски използва матрица, а това е начин за изчерпване на цялото пространство. Неговите четири типа наглед не могат да понесат присъствието на никакъв нов. Но фактът е налице: Карл Дайк, един от близките сътрудници на Уилдавски от университета Бъркли, веднага допуска наличието на пети и дори шести тип политическа култура, определени по същите методологически принципи като Уилдавски, но извън формалната матрица. Този типологичен ред също не е затворен (1990).

Ако желаем да избегнем историческата неопределеност и прекаления универсализъм, ако искаме да конструираме адекватна на историческата определена типология, следвайки добрите и избягвайки лошите методологически страни на досегашния опит, непременно се срещаме с необходимостта да потърсим първо отговорите на следните въпроси:

- Може ли да се операционализира историята така че да се достигне до универсалистични исторически идеални типове политическа култура и до специфични за дадена изследвана съвкупност реални типове?

- Може ли да конструираме исторически определена типология политически култури така, че да дадем възможност на самата исто-

рия да допълва типологичния ред, вместо той сам да се допълва поради формално-логически аргументи?

- Може ли производната от следването на подобен подход реална типология да бъде ясна дори и за неспециалистите, с достатъчно ясна разделителна способност между очертаните различни реални типове?

- Може ли да се докаже че исторически формирани културни типове в миналото могат да продължат съществуването си и да съществуват при поредица от сериозно променени исторически обстоятелства - един вид, могат ли културните типове да притежават достатъчно сериозна инерция и независимост след като веднъж са били произведени от дадени обстоятелства?

По-преди съм правил предложения в тази насока, вдъхновен от Ернст Гелнърския израз по повод на войната в Югославия - "трибализация на обществените отношения". Колко просто и наглед ясно - предизвикване на инстинкти които са сякаш племенни, старобитни, нямащи нищо общо с няколко столетия или хилядолетия развитие, които обаче намират адекватна на съвременността форма, вписват се в системи от други ценности и нагласи и живеят нов живот. Оказва се, че има достатъчно основания да се доказва, че исторически фиксирани основни констелации от политически нагласи и ценности могат да живеят векове, независимо от променените исторически условия. Що се отнася до необходимостта те да съответстват на актуалната политическа структура, това условие може да се изпълни също така - тук обаче съответствието няма да е пълно (изчерпателно), а достатъчно (изпълнен е съществен минимум от съответствия). Случаят с някогашна Югославия и конфликтът в нея дават пределна подкрепа на това мое виждане. Остава въпрос за тази хипотеза да бъде доказана чрез политически анализ.

Коя може да е действителната основа на "операционализацията на историята" с оглед съставянето на типологичен ред от жизнеспособни основни исторически констелации от политически нагласи и ценности като например "племенността" ("трибализмът")? Поставеното условие - въпросната типология да се състои от основни и жизнеспособни единици, налага да се обърнем към възможно най-мощният генератор на светогледи.

Социалното познание би поставило в основата на такива светогледи начина, по който отделният индивид се отнася към най-важното в неговия социален живот - принципа на социалната връзка.

Едни индивиди приемат като основен и легитимен даден тип социална връзка, други индивиди имат различни предпочитания. Исто-

рията на човечеството е създала възможност за твърде ограничен избор между само няколко такива принципа. В различни периоди последователно отделни принципи са били доминиращи, като са се издигали до ранга да определят основните социални структури. Въпросът е, че веднъж формирани, тези констелации продължават да съществуват и в мандатите на други доминиращи културни типове и други форми на основните социални структури.

Историческото съдържание на политическия анализ довежда със себе си едно най-важно условие: съчетават се универсалните и уникалните аспекти на изследваното явление. Философията на това положение е проста на повърхността: в най-общ план всички конкретни човешки общества преминават през едни и същи форми на развитие; в по-конкретен план, групи от общества (обикновено териториално съседни) преминават през едни и същи формирани етапи; отделното общество се развива въз основа на универсални форми, които са уникално специфицирани от конкретните условия. В такъв случай историята на едно общество е уникално съчетание на универсални елементи. Ако анализът ни протича на най-общо равнище, тогава историзмът в него ще почива само на тези универсални исторически елементи, които са общи за всички човешки общества. Ако анализът ни се отнася до по-конкретна група общества, общото (универсалното) помежду им ще бъде значително повече (например общото между балканските народи), а уникалното ще стесни своя обем в известна степен. Важното е, че в политическия анализ съществува баланс и мйра на универсалните и уникалните характеристики. Историческият анализ прескача тези рамки и нахлува в уникалните подробности, като само заключенията могат да носят (могат и да не носят) обобщен характер. Тук е и разликата между политологията и най-най-новата история като научни полета.

В този кратък обем не си поставям изобщо задачата да говоря за конкретна група общества. Важното е да покажа, че "операционализацията на историята" е възможен методологически похват в политическия културен анализ със съответни достойнства, които могат по-нататък да се доработват за по-конкретни обекти.

Затова се спирам само на най-общите исторически хоризонти, свързващи по правило всички човешки общества. Пренебрегвайки няколкото наложени се от историческото развитие междинни принципи на макрообществена интеграция, в очертания контекст можем да говорим за "чистите" форми на племенна (трибалистична), селска (рустикална) и градска (урбанизирана) социална интеграция. Те

почиват съответно върху:

- принципа на кръвната връзка
- принципа на властната връзка
- принципа на допълнителността на професионализирани дялове

труд.

Оттук следват и културните последици за човечеството - фиксирани на племенни, селски и градски идеални типове ценности и нагласи, преди всичко към политиката и социалните структури. Исторически тези форми са възникнали по-скоро паралелно, отколкото последователно. Друг въпрос е, че те са се редували последователно като доминиращи културни типове и че, съответно, последователно се появяват три такива най-общи социални системи. Дори в рамките на високо урбанизираната социална система съществуват достатъчно елементи на останалите култури, нехарактерни за урбанистичното общество; дори в рамките на примитивното племенно общество са съществували села, в рустикалното - градове със своята универсална урбанистична идея и т.н. Няма какво да се учудваме, че римските граждани разсъждавали като съвременни граждани, че нацистите или поклонниците на "джихата" от този век мислят като предшествениците си отпреди хиляди години и че латиноамериканският селянин има общи черти с обитателя на древноиндийските селски общини.

Многообразието на отделните едновременно съществуващи общества почива върху различните конкретни измерения и комбинации от черти на тези основи, фиксирани от историята констелации от културни елементи. Така например съвременното общество на държавата Израел почива върху забележителен урбанистичен фундамент, в който чрез еврейската традиция и в състоянието на нестихваща война се забелязват редица трибалистични елементи; в общия културен фон на тази страна присъстват на второ място рустикални културни елементи. Българското общество е загубило в историята си много от трибалистичното културно начало (още с деистинизиращите радикални действия на Борис I) за сметка на засиления рустикализъм (подсилен и от турското робство, отнемо на градското пространство, и от уникалната масова поземлена собственост, създала икономически силно селячество и добра селскостопанска инфраструктура, и от загубата на националната кауза през този век, политическата атака на Стамболийски срещу урбанизма, културната хегемония на азиатски ценности и нагласи чрез русификацията на страната през последния половин век и т.н. В тази връзка нашата история е заси-

пана с обекти за културно-исторически анализ, потвърждаващ необходимостта да се операционализира историята).

(3) Съществува ли още един исторически тип политическа култура?

Изглежда, че формално са изпълнени изискванията на класическата теория на политическата култура - постигната е тричленна типология идеални култури (племе, село, град - в културно-ценностен смисъл), те се различават, съответстват на основни типове социални структури и т.н. Но ние не можем да поставим точка на историята като Фукояма и надали с урбанистичното общество се слага край на спиралата на развитие. Кой е новият културен тип? Кои условия предизвикват неговото съществуване?

Повечето от досега съществуващите типове са били откривани, т.е. те са били анализирани след като отдавна историята ги е била формирала. Например Макс Вебер пишейки за протестантската етика и духа на капитализма описва не друго, а зараждането на урбанистичното общество, почиващо върху космополитната формула на всеобщата обмяна на професионализирани дялове труд. Но такова общество не само вече е съществувало, но още повече - градският културен тип отдавна е бил отлят от историята и отдавна той се е изявявал в историята чрез блестящите примери на римската политика и право, атинската Агора и т. н., само не е бил доминиращ до времето на буржоазните революции.

Кое ни дава основание да мислим, че в нашия случай следва да предвиждаме бъдещото съществуване на тип и съответна социална рамка? Нищо. Типът отдавна съществува както всеки останал тип. Но днес той започва като че ли да се изявява като доминиращ, а съответстващата му социална рамка - като основната.

Може да формулираме хипотезата, че този световен "нов" тип идеална политическа култура, нареждаща се наред с урбанистичната, селската и племенната, също почива върху виждания за естеството на социалната връзка. Каква е тя? Върху каква завареност, подготвеност от урбанистичното постмодерно общество избухват специфичните характеристики на въпросния нов вид?

Едрият земевладелец преди хилядолетия се превръща във всепризнат световен владетелин, по-важен от вождовете и шаманите на племената, когато родовата община запада и атомизира на големи селски семейства. Чрез покупката или завоюването на земя се "купуват" и населяващите я семейства. Владетелят на цивилизования свят - буржоата - става възможен като оминипотентен владетел, когато неговият светоглед успява да взриви религиозната схоластика, когато

неговите индустриални произведения обезценяват земята и когато неговите пари купуват в крайна сметка отново хора. Големите войни през този век не са причина, а само израз на залаза на буржоазната хегемония. Претендиращият за модерност следвоенен свят е населен с индивидуалистични граждани. Но това не са свободните "за пръв път в историята" хора. Те също биват владяни, но този път не от земевладелци или пък индустриалци и банкири. Всички те, между които и земевладелци, и собственици на предприятия и банки, стават собственост на нещо, предсказано от Токвил и описано от Хана Арендт, Робърт Дал и пр. Това е властта на тотала, било то авторитарна, демократична или дори полиархична. Най-доброто, което урбанистичното общество успява да произведе - демократичният обществен ред, започва борба и с един отчасти нов и отчасти познат свят на доминиращите вертикални отношения.

Ако демократичното общество почива на гражданското общество, което значи на доминиращи хоризонтални отношения, осигуряващи свободния обмен на професионализирани дялове труд между индивидите, то би могло да се оприличи на кристална решетка или която и да е друга фигура, изразяваща относително равномерното разпределение на социалната власт. Новото общество, с което авторитаризацията се демократизация започва да мери сили е вертикално, разделено на върхове и низини, на центрове и периферии, на възли на концентрирана власт и властни бели полета.

Остава да си зададем въпроса кой е доминиращият властен ресурс в съвременността, т.е. с кое фигуративно казано може да "се купи" всичко - земя, предприятия, политика, хора. Този властен ресурс ще се окаже структуроопределящ търсения новопоявяващ се свят, от него ще зависи кой е в центъра и кой - в периферията. Това е информацията; основната форма на социално господство тогава е информатократията, а съответстващото му общество - информатократичното.

Хитлер и Сталин са съвременните самодържци благодарение на ужасяващите информационни служби. Те са изразители на "модерния" обществен интеграционен принцип. Не случайно оприличават техните режими на селските империи от миналото. Заедно с тях този век произвежда куп други информатократични диктатори. Убийството на президента Кенеди е само белег за това, че с информатократичните тенденции засилващи се проблеми имат дори класическите англосаксонски полиархии. Да не говорим за страните от Източна Европа. Мисля, че освен за посттоталитарни трябва да говорим и за постдемократични общества. Някак си връзката е обрната: постдемократичните и по същество засилващо се информатократични об-

щества желаят да видят развитие на демокрацията в посттоталитарните общества, които от своя страна се оказват достатъчно "модерни", с дисциплинирани и пълноценно социализирани в информатократични норми граждани.

Представителите на информатокрацията вероятно възприемат като най-легитимна вертикалната връзка между индивидите, споени от информационни властни, затова и асиметрични (Димитър Иванов, 1980) отношения. Можем да си представим тяхната боязън и погнуса от равномерното разпределение на всякакви, включително информационни властни ресурси в демокрацията. Информатократът е йерархичен човек, той не е информираният човек, а управляващият чрез концентрирана социална информация. Информацията сама по себе си не може да властва - властват хората и социалните структури, които те произвеждат, утвърждават и запазват. Тъй както някогашните поземелни самодържци пазят ограничени броя на своята класа чрез стотици механизми като например майоратът, така и съвременните информационни самодържци затварят вратите пред всеки нов претендент за членство в тяхната класа. Веднъж създадена и структурирана, въпросната класа се капсулира и започва алчно да вегетира върху всяка външна социална институция и организация. Няма значение външният поглед на тази класа - т.нар. секретни служби от порядъка на ДС, КГБ, Щаз, Секуритате и т.н. или някои специални държавно-политически органи в различните страни. Важното е, че става дума за един и същ контингент хора, често споени от семейни и приятелски връзки. Чист съвременен феодализъм.

Както племенното, така и урбанистичното общество почитват върху засилените хоризонтални социални връзки, веднъж в тесните граници на кръвната връзка и втори път в широката икономическа макрорамка. Ако между племенното и урбанистичното общество съществува определена културна релация, дори често хармония (евреите свързват тези два принципа тъкмо хармонично), то защо да не забележим съществуващите паралелизми между селското и информатократичното общества и съответни култури? Племенното и урбанистичното са комуникативни общества, при тях има (преди всичко хоризонтално) взаимодействие и обмен между индивидите, за разлика от селското, където социалната комуникация е сведена до средство. Селското и новото информатократично общество почитват върху властта, в първия случай - политическата, във втория - информатократичната власт, като общото е несподеляната власт, узурпираната и недемократична власт, власт на всяка цена и в името на господстваща. Последното не трябва да се схваща като морализаторство. След

като едно общество не намира достатъчно основания или сили да се сплотява на основата на доброволната и свободна връзка на своите членове, веднага историята привиква на помощ тежестта на вертикалната връзка, която механично да застави разпокъсаните един от друг индивиди да стоят заедно.

Безсмислено е да се говори за самостоятелна "четвърта" власт на информационните средства извън урбанистичното общество. Информационната власт от мощен демократичен лост на социален контрол може да се превърне в най-ужасяващо средство за тотално господство. Мястото на лендлордовете, мандарините и батюшките днес се заема от елитни разузнавачи, информирани бюрократи и политиканстващи бизнесмени (владеещи монопола на информацията, т.е. знанието за всеки индивид, т.е. хората). На мястото на селската непростотантска християнска религия се настанява опiums на псевдотолераност с информация чрез медиите, раздаващи елементарни норми, възпитаващи в стандартни ценности, налагащи единен жаргон навсякъде по т.нар. цивилизован свят.

И ако в Запада все още урбанистичното общество, родило космополитизма и демокрацията е достатъчно силно да се съпротивлява, то у нас, в европейския югоизток се наблюдава страховито прерастване на неурбанизираните маси от рустифицираните градове в сиви членове на новата информатократична класа. Струва ми се, че още веднъж в този век България е на гребена на политико-културната мода. Веднъж имаме честта да сме сред откривателите на фашизма (жестокият комплексирания несполучил урбанизъм) чрез протофашисткия селски режим на Стамболийски. Доказателствата са много: съловен принцип, омраза към малцинството, вождизъм, популизъм, републиканизъм в смисъл на заемане мястото на монарха, собствена партийна полиция (Оранжевата гвардия не е ли прототип на СА по-късно), крайно отрицателно отношение към "гражданата", "столетното" управление възприемано като гарантирано (ранен образ на "хилядолетния райх"), антиинтелектуализъм и пр. Сега имаме възможността да сме отново на върха на политическата ретроградност или мода. Бившите селяни стават информатократи.

Нужно е да се замислим за българските транскрипции на западните термини "постмодерно", нужно е да направим връзка между времето на убийството на Кенеди и българския чадър, между интернационализацията на западния капитал и мафиотизацията на източната икономика и пр. Един пример: ако две поколения италиански селяни в урбанизирана Америка се занимаваха с възстановка на техните чисто селски вертикални взаимоотношения в подземния свят на донове-

те, то третото и четвъртото поколение като че ли се превърнаха във водещи информатократи. Изобщо нужно е да рисуваме портрета на информатократа - пакът в сърцето на информационната мрежа, който няма "повече" информация, а има синтезирана цялата информация - или, по-добре казано, която си поиска информация. Тази информация после служи за една единствена цел - пълно господство. Чудесни хоризонти на човечеството, ако аристократичният демократичен урбанизъм не успее да сложи контрол върху информационните отношения. Англосаксонският свят ни изненада с една пролетна ластовица - законът, ограничаващ имунитета на секретните служби във Великобритания. Колко ли обаче ефективна е съпротивата на демократията дори и в няколко страни, основоположили съвременната демокрация. Очертаващите се хоризонти биха били равнозначни на нов феодализъм, не по-малко мракобесен от предходния.

Нека в духа на класическата теория на политическата култура се опитаме първо само да очертаем културните хоризонти на типове, следващи от "операционализацията на историята" и после да маркираме най-вероятните и най-жизнеспособни реални конфигурации то подобни идеални черти. Последните са най-важни с оглед политикокултурната прогностика.

"Племенно" мислещият човек (може и наш съвременник да е това) вярва в силата на общия произход, "нашата кръв". Той е социален - общителен, самораздаващ се, толерантен и пр. - макар и в рамките на това, което приема за "своите". Той не вярва много на вертикалните властни отношения вътре в тези рамки, ако няма специална жизнена за цялата общност нужда от подобни. Той се доверява на свободния обмен между всички "свои" в името на оцеляването. Политическата палитра за него е черно-бяла, тъй като разделя светлината от тъмнината само по един критерий - запазването на всички "свои". Естествено, това значи или мир, или война ("Мир!" или "Свещена война!"); подчинението на другите е или чрез унижение, или чрез претопяване, но чуждите не могат да съществуват просто смесени със своите. Подобен светоглед ще се отстоява и в позиции на малцинство, и в позиции на мнозинство.

"Селски" мислещият човек вярва в еднаквостта и самодостатъчността на всякакви хора. Той е социално фрагментарен, нискообщителен и несоциален. Такъв го описват най-последователните му изследователи като Инкелс или Мигдал (1974). Контактите му с другите са технически, в името на биологичното добруване и се осъществяват в стриктните форми на усвоени образци и ясни функции. Отношението му към властта е амбивалентно. По принцип то е негативно (всички сме еднакви, ако някой претендира да е повече, или

лъже, или е откраднал). Но той допуска две изключения - склонен е бързо да се подчини на външно наложената власт поради собствена си слабост вследствие на изолираност, дори се чувства понякога комфортно в позицията на владян ("Бог, цар, отечество"). Другото изключение е когато сам се превърне в деспот. Властолюбието му тогава не познава никакви граници.

"Градски" мислещият човек е историческо отрицание на горния тип и в известен смисъл усъвършенствано възвръщане към "племенния" човек. Само че доверието му и нуждата от другите надхвърля всякакви външни обективни рамки (няма формулировка за "своите") и се диктува от индивидуалния интерес за обмен на собствения професионализиран труд. По този начин градският човек е съвършен индивидуалист и космополит. Тъй като той признава индивидуалността на всеки друг и, съответно, наличието на равноправни различни ценности кодове, градският човек не се подчинява на моралните средства за контрол (моралите са много), а признава върховенството на правото и юрисдикцията. Чувства се съдружник в структурата на социалната власт и отхвърля всяко външно наложено господство ("Равенство, братство, свобода").

"Информатократът" на свой ред е някакво историческо отрицание на градския човек и по същество модерно възвръщане към средновековното глобално село. Той няма доверие в никого и затова не е социален; той се подчинява на вишестоящите, понеже това му е лично изгодно чрез системата на полуфеодалните привилегии. Мимикрията на неговото социално чувство се изразява в samozаявите за "отговорност" спрямо подчинените хора - нещо познато от селската история на човечеството, когато ландлордовете намирали себе си за отговорни пред своите селяни, а самодържите - за "бащи" на народите си. (Комични са заявките на информатократите за ползите, които доведат на обществото - обикновено това е националната сигурност, общественят ред, широките възможности пред подчиняващите се.) Социалният комфорт на информатократа идва с постигането на някаква възприета като прилична цена за своята собствена властническа проституция.

Кои са жизнеспособните идеални типове и комбинации от подобни на тези крихливи исторически формиращи политически култури? Ще кажем, зависи от историческия момент. Към днешна дата това вероятно са на първо място "градската" и "информатократичната" култури, понеже съществуват съответни социални системи. На второ място биха се наредили чудесно допълващите се "градско-племенни" и "селско-информатократични" ценности констелации. Да си представим за момент даден нашенец, социализиран в една селска културна

координатна система, който борави професионално с тайна информация за политически изяви на определен контингент хора - колко хармонична личност е той, колко неразбиваем е неговия кръгзор! Теоретично оставащите комбинации (като например между племенни / селски или градски / информатократични ценности) са по-скоро от малко значение за обозримото бъдеще. Те са много уязвими в преходна историческа ситуация поради вътрешната си противоречивост.

Колкото и жизнеспособни да изглеждат обаче някои от тези чисти или смесени типове, сякаш историята дава зелен семафор на информатократията заедно с нейните разновидности. Тя е организирана, целеустремена, войнстваща и най-важното - човечеството тепърва ще поражда съпротивителни сили срещу новото господство, тепърва ще се провеждат социалните революции и войни от ново поколение в името на свободата. Свобода от тиранията на узурпаторите на информационната власт над хората, свобода във формата на обществено споделена информация.

По всичко изглежда, че предстоящото ще е също тъй неспокойно, както и миналото и че бъдещето ще принадлежи на елементарни хора. Може би днешният момент прилича на онова време, когато Августин е оплаквал рухването на урбанизиращата се римската цивилизация под напора на рустифициращите се варвари. Да, демократичната цивилизация на гражданите е сериозно застрашена, колкото и мъгъца да изглежда на пръв поглед. Както е казал един полски интелектуалец, "всеки век си има своето средновековие". Всяко хилядолетие също, бих добавил от себе си. Ако урбанизираните не направят нещо.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond, G., 1956. Comparative Political Systems.
Almond, G., S. Verba. 1963. The Civic Culture. Princeton, NJ
Almond, G., S. Verba (Eds.) 1980. The Civic Culture Revisited.
Dake, K. 1990. Culture and Risk: Cultural Bias of Risk Perception.
Elazar, D., 1971. American Federalism: A View from the States.
Inglehart, R. 1990. Culture Shifts in Advanced Societies.
Inglehart, R. 1988. The Renaissance of Political Culture. In: American Political Science Review, 82, 789-804
Inglehart, R. 1977. The Silent Revolution.
Migdal, J., 1974. Peasants, Politics and Revolution. Princeton, NJ
Pye, L., S. Verba (Eds.) 1965. Political Culture and Political Development. Princeton, NJ
Wildavsky, A. 1987. Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference Formation. In: American Political Science Review, 81, 1987

Емил Георгиев

ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ И МЕДИИ

I. ТЕОРЕТИЧНИ РАКУРСИ

Има твърде много определения на понятието гобществено мнение - то може да бъде дефинирано тясно (гносеологически) или по-широко (социално-философски). Може да се спори за неговата (на общественото мнение) компетентност и информираност по конкретни въпроси. Може да се разглежда като създател на обществени приоритети и контролър за тяхното решаване. Обществено мнение, се казва още, оживявало истински периодично само на изборите, но чрез него също така се създавала и ситуация на гперманентни избори". То е прообраз на пряката демокрация, но при липса на демократични традиции може лесно да бъде манипулирано в полза на частни и партикуларни интереси. Може да се извърши "дисекция" на общественото мнение, за да се изяви неговата структура и съответно с нея да се посочат и функциите му. Накрая, но само за да приключа, а не да изчерпа терминологичното многообразие, ще посоча, че то само по принцип е обществено, а всъщност придобива плътност чрез пола, възрастта, образованието и занятието на конкретни, макар и анонимни респонденти на социологическите проучвания... Съвсем общо общественото мнение може да се определи като съвкупност от гледни точки по конфликтен проблем от страна на значима част от населението. Като политическа сила тази част се изразява или като обикновено (пасивно) мнозинство, или като активно защитаващо възгледа си малцинство

Връзката между общественото мнение и формирането на обществената политика е резултат от общото равнище на демокрацията.

Макар че общественото мнение не управлява, то може да контролира и коригира действията на управляващите.

„Обществено мнение“ е твърде широко използвано, но и твърде двусмислено понятие. Проблемите произтичат от статуса на общественото мнение като същност на демократичния идеал и от неговата важна роля при легитимирането на политически режими, партии и каузи. Общественото мнение често се дефинира с термините на идеологическата позиция, която то би трябвало да обслужва. В този контекст употребата на думата „обществено“ не е съвсем прецизна.

Опитите обаче общественото мнение да се сведе до информирани или заинтересованите части от обществото го ограничават до представата на тези части за него. По-плодотворно е да се определя „обществено“ като генералната съвкупност на хората от дадено социално пространство-време, въпреки че твърде много изследвания, дори със значителни социални последици, не интересуват голяма част от населението или въпреки че формиращите общественото мнение могат да бъдат най-зле информирани...

Понятието за общественото мнение включва два елемента. Първият е, че то се отнася към противоречиви същности: няма общественото мнение по отношение на очевидни истини. С усложняването на общественото обектът на нещата, по които има нужда от общественото мнение, се разширява. Вторият елемент е, че общественото мнение трябва да отговаря на критериите за социална рационалност. Това не означава задължително всяко отделно мнение да бъде рационално формулирано от всеки индивидуално.

Общественото мнение много рядко е единодушно. Най-често са разпространени противоположни мнения, поддържани с различна интензивност. Индивидуалната липса на информираност, заинтересованост или желание не е пречка за формиране на общественото мнение.

Всъщност за ключ към разбирането на феномена общественото мнение може да ни послужат две фундаментални състояния на човека - стремежът към общност (търсенето на Общото във философията) и преклонението пред авторитета (проблемът за Властта в политологията и социологията). „Няма по-неспирна и по-мъчителна грижа за човека от тази, казва Великия инквизитор на Достоевски, като остане свободен, да намери по-скоро онзи, пред когото да се преклания... Грижата на тези жалки създания не е само да намерят онова, пред което аз или някой си да се преклоним, но да намерят такова нещо, ч е всички да повярват в него и то непременно всички заедно. Ето тази потребност от общност на преклонението е и най-главното

мъчение за всеки човек еднолично и за цялото човечество от началото на вековете.“ През XIX в. подобни думи са посрещани скептично - победата на индивидуализма, заявил мощно за себе си в предходното столетие, изглеждаше неизбежна. В откъсването от общността се привиждала същността на модерното време. Съвременната история на цивилизацията обаче ни доказа, че един от най-мощните, рационални и оправдани човешки пориви - стремежът към общност - може да ражда и ирационални империи на злото като различните тоталитаризми. Същността на тоталитаризма, според Робърт Ниббет, е в събоносното съчетание на всеобщия стремеж към общност с апарата на политическата власт, с който се характеризира централизираната държава през XX в. На практика тиранията е невъзможността на общественото мнение да се изяви, подменяйки свободата на словото в реалната човешка общност с фалшивото единодушие в тоталитарната държава, т.е. с несвободата. Стремежът към реална човешка общност е същността на общественото мнение и защото страстта към равенство е по-лесна за възприемане и много по-универсална от страстта към свобода.

Социалната функция на авторитета е също тясно свързана с разглежданата релация „обществено мнение - медии“. Всъщност авторитетът е в основата на социалната организация, но той не е тъждествен с властта. За разлика от нея той се основава на съгласието, т.е. на свободата в общността. Властта възниква, когато авторитетът е разрушен, при дефицит на съгласие и свобода. И Алексис дьо Токвил и анархистите смятат, че без авторитет не може да има нито свобода, нито индивидуалност. А за да съществуват те, в обществото трябва да има множество авторитети - свободата и индивидуалността се развиват пълно само в условията на плурализъм, при конкуренцията на различни авторитети. Гутенберговата епоха създаде нов вид авторитети, пряко влияещи върху формирането на общественото мнение, т.е. върху стремежа към общност - медиите. Създават се нов тип отношения, чийто медиатор е печатното слово, а терминът „преса“ придобива ново, допълнително значение - натиск върху общественото мнение. Авторитетът на медиите променя и разбирането за политическо“ в широк смисъл, доколкото свободата вирее именно чрез множествеността на авторитетите. Стремежът към общност като същност на общественото мнение се реализира като политическо битие в противопоставянето свобода - несвобода.

Изучаването на общественото мнение започва още през XVII в. с отговора на задачата, поставена на Паскал, как се печели в хазарт-

ните игри и с работите на Бернули, довели до откриването Закон а на големите числа, на чиято база стават възможни представителни социологически извадки. На практика обаче проучванията на общественото мнение в сегашния им вид се появяват в средата на 30-те години на XX в. в САЩ. „Сондажите, провеждани от „Галъп“, Роупър и Кросли, пише Ървинг Кресли, се отличават от неофициалните [дотогавашни] проучвания по това, че се основават на относително малки, но научно подобрени представителни извадки. Тези първи съвременни изследователи на общественото мнение смятат, че техните резултати... могат да се разглеждат като научно достоверни измервания на общественото мнение.“

Прави впечатление, че по същото време светът започва да се превръща в единно „информационно село“. Първата световна война показва каква роля за победата на Антантата изиграва пропагандата и съответно медиите, които я разпространяват. Ефектът на масовите комуникации върху общественото мнение показват и два христоматийни случая от радиоисторията - през януари 1926 г. един от владетелите на БиБиСи съобщава за безчинствата на огромна неуправляема тълпа от безработни в центъра на Лондон, като предаването завършва със съобщение за разрушаването на самото студио на BBC. Веднага след това телефоните на полицията, вестниците и радиото загряват от обажданията на почти полудели от страх порядъчни граждани. А радиомистификацията на Орсън Уелс по „Война на световите“ през октомври 1938 всява паника сред повече от 1 млн. души в щата Ню Джърси. В нашата съвременна медиастория трябва дапомним „Козлоудийското Ку-ку“...

Политологическият и социологическият аспект на взаимоотношението общественото мнение - медии занимава изследователите особено много през последните десетилетия във връзка с така наречената масова култура. В теорията на масовата комуникация, осмислена през феномени, каквото е и общественото мнение, могат да се различат три основни линии. Първата от тях е неомарксистката (на Хоркхаймер и Адорно) левичарско-апокалиптична критика на „индустрията за култура“, която продължава естетската, авангардистко-модернистката критика на културата изобщо и в частност на масовата култура от началото на века. Тази линия (можем да я открием още у Ницше и Шпенглер) изразява тенденцията на „кризисното общественото мнение“ и противостои на втората линия, изразяваща тенденцията на „стабилизиращото общественото мнение“ и проиитичаща от теорията на Парсънс, както и от чисто позитивистки ориентира-

ните, „натуралистически“ изследвания на масовите комуникации. На радикалски-негативистките критики на масовите комуникации по-успешно обаче се противопоставя третата линия на изследвания - тази на теорията за глобалната масова комуникация на Маршал Маклуън. Апологетиката на електронните средства за масова комуникация и широката ѝ подкрепа сред специалистите обаче в крайна сметка стават симптом за обръщане към тенденцията на стабилизиращо общественото мнение, въпреки че на грелкано равнище“ Маклуън използва модната словесна фразеология на контракултурата. След средата на 70-те години разглеждането на връзката общественото мнение - медии се изчиства както от идеята за всеесието на масовите комуникации, така и от авангардистко-радикалното им отрицание и се забелязва връщане към социологическия „стоицизъм“ на Макс Вебер.

Изучаването на взаимодействието на медии и общественото мнение се обобщава в няколко групи „ефекти“:

- 1) Ефект на усилване и закрепване в общественото мнение на съществуващите социални норми и ценности - масовите комуникации (СМК) са опосредстваш фактор и само в отделни случаи предизвикват промени в мнението и поведението на хората;
- 2) Ефектите от взаимодействието на общественото мнение и медиите се разглеждат като резултат от „използването“ и „употребата“ от страна на аудиторията на информацията на СМК и като показател на способността на СМК да „награждават“ нейните очаквания;
- 3) Ефект на зависимостта положение - помага да се разберат условията, причините и времевите предели на извършваните се промени на общественото мнение. Зависимостта на аудиторията от информацията на СМК се увеличава във време на бързи социални изменения и конфликти, а измененията в общественото мнение от своя страна променят както дейността на самите медии, така и обществото като цяло;
- 4) Ефект на очакването (ценностните ориентации на аудиторията се формират от все повече и все по-диференцирани СМК) - изборът на информационния източник и на посланието от страна на реципиента в голяма степен зависи от очакванията му, свързани с удовлетворяването на важни потребности, залагащо в основата на ценностните му ориентации. Сравнението на ценностите, защитавани от материалите в дадено СМК, и ценностите на аудиторията разкрива спецификата на ценностното влияние на медиите върху общественото мнение. (Всички тези ефекти, разбира се, трябва да се разглеждат в

контекста на взаимодействието на медиите и общественото мнение като активна, а не пасивна аудитория.)

Един от авторите на политологическото направление в изучаването на общественото мнение, А. Лоуел, поставя в центъра на теоретичните си изследвания друг аспект на релацията общественост-медии - въпроса за границите на компетентност на общественото мнение при вземането на решение (разумната, но недемократична компетентност на елитите срещу илюзорността на пржката дем окрация), за съотношението на мнението на мнозинството и малцинството, за формите на огласяване на общественото мнение. Идеята за невъзможността да се решат някои проблеми чрез непосредствено гласуване или чрез просто позоваване на мнението на мнозинството е дразвита от У. Липман. Той критикува мита за така наречения „тотално информиран и всемогущ гражданин“, посочвайки ограничеността на общественото мнение в неспособността на „средния човек да осъзнае своите интереси, в широкото използване на материали от пресата, информацията в които е непълна или превратна.“ С поред Липман на човешкото общуване и всекидневното съзнание са вътрешно присъщи редица стереотипи, с които той обозначава опростените представи и форми на изразяване на общественото мнение за политиката, рекламата и различните социални, професионални и етнически групи.

Днес най-актуално е отношението общественост-медии във връзка с предизборните кампании. При медиапланирането на предизборните кампании все по-голямо внимание се отделя на изследването на механизмите за оценка на кандидатите и предизборните програми; на анализа на „външните“ фактори, определящи мнението на хората; на причините, които влияят на поведението им по време на изборителните кампании като: отношението към проблемите на страната, въздействието на непосредственото обкръжение, личните характеристики на избирателя и силата на политическите традиции. Има различни съвременни концепции за обяснение на промяната на електоралните нагласи в хода на подготовката на изборите, с които се съобразява медийната политика на предизборните кампании - (концепцията на „фунията“, според която с приближаване датата на изборите в медиите трябва да се представят все по-персонализирани, конкретни и политизирани мнения наред с представителните сондажи; концепцията на „спиралата на мълчанието“ - очакванията за победа на дадена партия постоянно нарастват, а намерението да се гласува за нея остава същото. - чрез която в медийното пространство „се стеснява“ изказата на малцинството).

II. БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ

Ще разгледам два конкретни примера на взаимодействие на общественото мнение и медиите в български условия - 1. Сондажи и новини и 2. Обществено мнение и обществени медии.

1. Сондажи и новини

Емпиричната социология - неоснователно пренебрегвана в годините на тоталитаризма - намери заслужено голямо поле за изява в периода след 10.XI.1989. Ситуацията при нея може да се опише с перифразата на китайската поговорка „Да не дава Господ да живееш в интересно време!“. И наистина общественото мнение у нас придоби (най-малкото като формална възможност) естествено си място в структурите на изграждащото се гражданско общество. Наред с журналистиката то все повече се превръща в действителен демократичен коректив на независимите вече не само на теория законодателна, изпълнителна и съдебна власт. Тук няма да се спирам на въпроса „Общественото мнение - начин на (зло)употреба у нас?“, а само ще напомним една мисъл на Наполеон: „Колко струва едно правителство, ако няма зад гърба си общественото мнение?“. Въпреки всички нападки и обструкции проучванията на общественото мнение и огласяването на техните резултати станаха важен и неоспорим елемент от механизмите на функциониране на демокрацията в България (проблемът за методиката им е също друга тема). Провеждат се редовни представителни сондажи на общественото мнение и политическите на строения. Използват се различни извадки и методики на регистрации. Тук ще се опитам да опиша някои типични аспекти на приложимост на използването и разбирането в политическото и социално-културното пространство на крайния продукт на научните разработки на социолозите.

Доколкото сондажите (тук имам пред вид най-вече тези на MBMD и NOEMA, в които пряко съм участвал) и журналистиката, особено телевизионната, са тясно свързани, ми се ще да се спра на някои съществени моменти от техните взаимоотношения. Както е известно, една от основните функции на медиите е информирането на обществото за публичните дебати или за злобата на деня. Новините възприемат и разпространяват изследванията на общественото мнение също като новина. Лесно се вижда и дълбинната връзка в условията на пазарно стопанство между социологическите сондажи и средствата за масово осведомяване - новинарските емисии чрез желасците да рекламират в тях са един от най-важните (може би главният наред с чисто маркетинговите изследвания на пазара, към които се правят „омнибуси“)

източник за финансиране на изследванията на общественото мнение. От друга страна съобщаването на резултатите от проучванията на общественото мнение стана част от нормалната дейност на медиите и загълва техния глас за произвеждане и анализиране на новини. Новостите пък са свързани със събития, които току що са се случили и които са релевантни на настоящите обществени интереси, но са неизвестни или само частично известни. За да се привлече аудиторията, фактите не само трябва да бъдат предадени навреме; те трябва да имат драматично съдържание и да се съотнасят с обстоятелства или хора, които са познати и са способни да включват в действие различни социални нагласи и идентификационни механизми. Затова първите страници на вестниците са пълни с к атастрофи и бедствия и скандалите с известни хора са винаги добре дошли за тях. Такова разбиране за спецификата на новините предопределя и как изследванията на общественото мнение се предават и използват от медиите.

Обективната оценка за ролята на социологическите сондажи за новините трябва да започне с определянето на значението им като новости в собствения смисъл на думата. Данните от проучванията на общественото мнение са продукт на едно събитие - самото изследване, ала тяхното поле на значенията е далеч по-многообразно от неговата тема. Драматичността на съдържанието се в тях съобщение се обуславя от факта, че в тези резултати рефлектират определени жизнени нагласи, задаващи модели на социално поведение. Това разбиране съответствува на гледната точка, че новините трябва да са важни и/или интересни за обществото иначе те не произвеждат последиствия, т.е. средствата за масова информация просто няма да ги възсъздават като новини. Формата на сондажите от своя страна с изключително подходяща за поднасяне от различните медии. Нещо повече, читателите на всекидневниците, слушателите и зрителите на новинарските емисии очакват тази форма да е като разказаната история за някаква новост. И ако трябва да бъдем точни, описаната от медиите история е за рецепцията на самото изследване от обществеността, а не теоретичен анализ на общественото мнение е. Така изследването става „нещото“, за което трябва да се съобща и това „нещо“ не е самият процес на фиксиране на субективните жизнени нагласи и анализиране на обективните обществени настроености. Или, с други думи, сондажите на общественото мнение са значими за медиите, когато като новина описват, рисуват снимката не само на мо ментното състояние, а улавят и контурите, тенденциите на едно бъдещо развитие, извличай-

ки го от хаоса на случайните взаимовръзки и задавайки хоризонта на нова социална рационалност. Разказаната в резултатите на социологическите изследвания история обаче е по-скоро историята на нашето тоталитарно минало, консервирано във все още живите и жизнени идеологии на комунистическото „масово съзнание“.

Разбирането на смисъла на посланията от подобни проучвания е възможно само чрез специален феноменологичен код на политическите, икономическите и духовни ценности на нашите съвременници. Към настоящата ситуация в България, която може да бъде дефинирана с една, макар и сложна по състав, дума - посткомунизъм - са неприложими редица класически социологически и политологически ка тегории. Обяснете на държавния служител с десни политически убеждения, гласувал за СДС, защо нагласата му да разчита във всичко на държавата не е адекватна на неговите възгледи, които той иначе яростно защитава. Или разтъквайте на търгалия да се социалдемократизира пенсионер от БСП забележката на Роналд Рейгън към Улоф Палме, когато последният заявил, че е антикомунист - „Не е важно точно какъв вид комунист сте!“. Този хаос при употребата на „ляво“ и „дясно“ показва, че политическите нагласи на посттоталитарния период не могат да бъдат подведени под изчистени обясни телни схеми от рода на икономически интерес“, „нравствен императив“ или „социална нормалност“. Обществено дължимото поведение в днешните български условия (съответно и медийното послание за него) не е рационално определяем сбор от несъмнени очевидности, защото не е ясна обективната макроикономическа и макросоциална рамка на индивидуално действие и оценка (кое в крайна сметка е общественото и разумно оправдано - легализирането на парите на партийната номенклатура като „национален капитал“ или превръщането и във вечно плашило за демокрацията?). От тук и необходимост от функционална допълнителност на противоречиви, но реални социални феномени. От тук и възможността социологическите сондажи и медийното им поднасяне да бъдат разбирани само феноменологично, т.е. потопени в контекста на цялостния жизнен цикъл на обществото. От тази гледна точка е от голяма важност да се сравни времето на провеждане на проучването със събитийната наситеност на средствата за масово осведомяване. Още по-важно е това изискване за изследванията, които самите медии са поръчали - фиксирането картината на настроенията на обществеността по един или друг повод е създаване на метановина за новината. Феноменологичният подход разкрива комплексните значения за изграж-

дането на нова социална реалност на разказваната в данните на социологическите сондажи и в новините история на нашето оцеляване; очертава динамиката на приближаване на конкретното действие, вложено в тази социална реалност, към абстрактния модел за гражданско общество, права на личността и лично благоденствие. Трябва в заключение да се изтъкне необходимостта от поставяне на текста на проучванията в контекста на времето като задължителен феноменологичен код на разбирането им.

Съществуват тенденции проучванията на общественото мнение по даден въпрос да не се използват единствено като измерване на аспекти от това, което действително хората мислят, а да се включват в манипулативни вериги, които далеч не са чужди и на нашите медии. Въпреки че изследванията на общественото мнение се съобщават като факт, в същност много често се пропускат важни техни характеристики. Например, не винаги се цитират въпросите дословно, не се дават паспортните данни на проучването. Без това ние не получаваме достатъчно сведения как и защо е формирано общественото мнение. През 1969 в САЩ Асоциацията за изследванията на общественото мнение и Националният съвет за изследванията на общественото мнение включват в изискванията за стандартите за информацията задължителното точно съобщаване на въпросите и възможната статистическа грешка. У нас все още подобни изисквания липсват, но активното използване на социологическите сондажи в информационната политика на медиите ще наложи създаването на такава регламентация. Засега в това отношение може да се разчита само на конкуренцията между различните независими и съперничаещи си изследователски институти или на приемането на по-високи критерии за употреба на сондажите в самите медии.

2. Обществено мнение и обществени медии

Въпросът за обществените характер на националните (издържани с пари на данъкоплатците от държавния бюджет) електронни медии се постави особено остро в края на 1995 г. Беше изминала една година от внушителната изборна победа на БСП и мнозинството на левицата в парламента се готвеше да я затвърди с приемането на Закон за радиото и телевизията, обявен през есента на 1996 г. за противоконституционен в много свои текстове от Конституционния съд. Освен юридическата несъстоятелност на закона, редица структури на гражданското общество (като форум „Свободно слово“) посочиха и неговата недемократичност особено в частта за избор на Нацио-

нален съвет за радио и телевизия, за лицензиране на радио и телевизионни канали и за финансирането на БНР и БНТ.

Проблемите около приемането на нов герб на България от края на 1995 г. и протестът на радиожурналисти от програма „Хоризонт“ срещу посегателствата над свободата на словото в БНР показаха, че БСП не иска да се съобразява с общественото мнение. Същевременно общественото мнение, две трети от което искаше герб с корона и в мнозинството си подкрепяше протеста на „Свободно слово“, бе игнорирано от националния ефир на държавните медии.

Управляващите оказаха и яростната съпротива в края на 1995 и на идеята за референдум за герба, който е другата форма на проява на общественото мнение. При демокрацията има различни степени на свобода - най-високата е когато народът изразява пряко волята си чрез своя вот. В този момент огласяването на повече от допустимата свобода не влизаше в плановите на управляващите защото допитването до народа би имало ролята на вот на доверие за тях.

Неуместни бяха и опитите да се представи референдума като изключително политизиране на въпроса. В наше време дори да не искаме да се занимаваме с политика, достатъчно е, че тя се занимава с нас. Така всяко „огласяване“ става по необходимост политическо. Затова и свободата на словото е майка на всички свободи и основа на общественото мнение в демократичното общество. Реакцията след декларацията на 34-те от „Хоризонт“ бе изключително показателна в това отношение. Вместо да поведат обществен диспут има ли цензура в радиото, идеолозите на БСП се заеха да разпространяват компромиси за част от подписалите, че са били комсомолски и партийни секретари. Вместо да покаже, че е готово да поддържа социалния ред чрез закони и правила и да се съобразява с общественото мнение, парламентарното мнозинство обяви гражданския акт на журналистите за вътрешна работа на радиото и негласно даде рамо на шефовете му да търсят аргументи *ad hominem*, т.е. идеологически, за справяне със ситуацията.

Несъмнено протестът на радиогласовите срещу ограничаване свободата на словото е преди всичко част от техните професионални ценности. През 1990-'92 и дори през '93 чрез националния ефир се извърши утвърждаването на свободата на словото като основа на свободата на общественото мнение. От 1994 БСП се зае да насажда идеологемата, че държавните медии са не обществени - финансирани от данъкоплатците за данъкоплатците, а държавни в смисъла на въз-

можност за контрол над информацията в полза на властимащите. В този случай е съвсем естествено обществото да е недоволено, тъй като то финансира и самите управляващи. Ала социалното недоволство е винаги политическо - то изразява несъгласие с начина на функциониране на политиката като посредник между държавата и гражданското общество. Затова и протестът на журналистите от „Хоризонт“ бе политически, още повече, че той бе закъснял - както самите те пр изнаха, цензурата в БНР не бе от вчера. Едва в края на 1995 г. обаче тя бе наречена със собственото ѝ име. Че проблемът е в правилното назоваване на нещата се вижда от една легенда за избухването на войната в Босна - веднъж на пощата в Сараево сложили надпис „Тук е Сърбия“, на другия ден се появил текст „Тук е Хърватска“, а на третия някой се сетил и написал „Не бе, глупаци! Това е ПОША“. Ако в Сараево виждаха пощата като такава, 250 000 души още щяха да бъдат живи. Ако нещата в радиото бяха наричани с истинските им имена на публично и преди, те можеха да останат в сферата на професионални те ценности и да не станат политически.

Преплитането на три на пръв поглед различни проблема (за герба, за свободата на словото, за търнената афера през 1996 година), за които становището на общественото мнение не бе взето предвид при формиране политиката на управляващите заради липсата на обществени медии, и за които през 1996 не се намери политическо разрешение, всъщност доведе до трайното преобръщане на обществените нагласи и политическите предпочитания (легитимирано на президентските избори през 1996) и до повторното „раждане“ на гражданското общество у нас през януари - февруари 1997 г.

Задачата пред обществото е на теоретично доказвания императив за нуждата от пряка връзка на общественото мнение с обществените медии да се намери и технологично решение в рамките на демократичната система. Структури на гражданското общество координираха усилията си за изработването на нов проект за Закон за радио и телевизия, в който да се заложи преди всичко обществената процедура на предложения за избор Национален съвет за радио и телевизия като специализиран неправителствен орган, нова процедура по лицензиране на радио и телевизионни канали и нова схема на финансиране на обществените медии.

Във всеки случай гражданското общество, респективно общественото мнение, у нас трябва да бърза да навакса изоставането в създаването на обществени медии като гарант на необратимостта на демократичните промени.

Петя Пачкова

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЛИТ КАТО ОБЕКТ И СУБЕКТ НА НАСИЛИЕ

В различните теории за властовата структура на обществото са налице и различни виждания за субординацията на елитите, както и за тяхното единство.

Според демократично-плюралистичния модел и моделът на многочислените елити не може да се говори за единство на елита, както и за точно определена субординация между неговите елементи. Тези модели наблягат на баланса между интересите на равнопоставените видове елити, на тяхната свободна конкуренция като двигател и основа за поддържане и запазване на властта.

Според класовия модел на Маркс, както и според модела за властващия елит на Милс, елитът е единен, независимо от наличието на разновидности в него. Освен това подвидовете на единния елит са субординирани по определен начин помежду си. В основата на тази субординация стои икономическият елит с неговите икономически и политически интереси, предопределящи до голяма степен поведението на политическия, интелектуалния и журналистическия елити.

И при двата типа теории обаче е налице разбирането, че поведението на един или друг вид елит е донякъде резултатна на влиянието на другите елити. Няма чисти собствени интереси, както и ням а само собствена вина и отговорност за определени обществено значими решения и действия.

Понятието „насилие“ може да се стори на някого твърде силно, но струва ми се то е доста точно. Защото, освен че политическият елит е субект на насилие /това е всеобщо известно и признато/, той е и обект на много силни влияния, които предопределят до голяма сте-

пен неговото поведение, дори пряко неговата воля. В такъв смисъл съвсем спокойно може да се използва понятието „насилие“.

Вторият аспект на нещата е твърде важен не само като необходимост от коректно отразяване на действителността. Той е важен и като повод и начин да се потърси точната отговорност от различните видове елити, да не се прехвърля отговорност от един вид елит на друг, както и от неелита върху елита. Да не се прехвърля отговорност от изискванията на обективната ситуация към субективните характеристики на елита. Както обикновено се получава.

За какво насилие върху политическия елит можем да говорим?

От една страна, това са изискванията на конкретната обществена ситуация, нейният характер и особености, задачите, които трябва да се решават.

От друга страна, това е влиянието на икономическите и политически интереси на останалите видове елит - икономическия, военния, журналистическия, интелектуалния;

От трета страна, политическият елит е жертва на своите собствени икономически интереси;

От четвърта страна, става дума за влиянието на интересите на неелита, на масите върху поведението на политическия елит.

В такъв смисъл кой е отговорен за вървежа на реформите у нас - дали само или най-вече некадърният, некомпетентен, корумпиран и т.н. /негативни определения много/ политически елит. Или той е резултат от сблъскването и ферментирането на множество условия и интереси? Струва ми се, че става дума точно за последното.

Твърде много бяха и са интересите, които се преплитат и преплитат и предопределят хода на развитието на България от 1989г. насам. Реформата не можеше да се провежда по наука, а като сблъсък и интереси и виждания, от които надделяваха по-силните. В този контекст на мисли бих цитирала думите на Емил Дюркем по повод френската революция от края на 18 век. „Революционерите не бяха учени, измислящи дадена система в кабинетна тишина, а практики, смятащи се за призвани да реконструират обществото върху нови основи; и е достатъчно ясно, че една подобна реконструкция не можеше да се извърши по научен път. Същност различните потребности и въздействия, вълнуващи френското общество, ръководиха държавните мъже от тази епоха и определиха основните линии на едновременно разрушителното и възстановително дело, което те бяха предприели.“

Какви бяха основните обществени задачи пред българският елит? През всичките тези седем години как влияеха интересите на другите видове елити върху поведението на политическия елит?

Основната функция на икономическите промени у нас, както и в другите бивши социалистически страни беше превръщането на държавната собственост в смесена с приоритет на частната.

В централноевропейските бивши социалистически страни процесът на преразпределение на собствеността стана по-бързо и безболезнено не защото чехите, поляците и унгарците са по-морални от българите, по-компетентни от българите, не защото имаха по-образован и некорумпиран политически елит от българския, а защото имаха по-бистра основа за възникване и развитие на частната собственост. Имаха повече субекти на частната собственост, които ускорира прехода, защото не бяха заинтересовани от удължаване на хаоса. Защото с удължаването на хаоса щяха да се народят в по-голямо количество всички видове „кредитни милионери“, т.е. техните конкуренти.

На споменатите страни им помогнаха съществено и по-масираните чуждестранни инвестиции. Те произтичаха, от една страна, от по-балансираното и бързо извършване на прехода чрез по-определена подкрепа на частната собственост. А, от друга страна, произтичаха от по-голямата близост на тези държави със западните европейски страни и страхът на тези страни от евентуални емиграционни вълни към тях при неуспех на реформата. Както вероятно и от други съображения и геополитически причини.

На тези страни им помогна и липсата на ембарго. А у нас то задълбочи допълнително характерните особености на прехода, свързания с него хаос, отслабването на функциите на държавните органи, особено на контролните органи, създаде една ембаргова икономическа култура, която след това е по-трудно да се преодолее. Създаде и престъпни групи и взаимоотношения, които веднъж формирани, вече по-трудно могат да бъдат елиминирани или трансформирани в законно действащи хора и групи. Ембаргото забави икономическата ни реформа, създаването и тръгването по новите правила. То „разврати“ редица социални слоеве, мотивира допълнителна корупция над тази, която по принцип е характерна за подобни преходни периоди. То сблъзна и самия политически елит, който след определени икономически действия в това отношение се превърна в удобен обект за компромати и шантажиране.

Във въпросните бивши социалистически страни комунистическите партии по-рано сядоха властта или се трансформираха не поради характера на техните комунисти като хора и не поради любовта им към сдаването на властта. А поради факта, че имаше вътрешни и външни икономически и политически сили, които подпомагаха и насочиха този процес. Те или принуждаваха бившите комунистически партии да се трансформират и да заложат на по-бързите реформи или подпомагаха други по-подходящи за осъществяване на бързи реформи политически сили.

В тези страни имаше и едно по-подходящо обществено мнение - по-толерантно настроено към пазарни реформи, към развитие на частната собственост, към ограничаване ролята на държавата в обществения живот.

За разлика от тези страни нашият икономически елит се създава в доста по-неблагоприятна среда - а именно липса на частна собственост, която да стане основа за по-бързо протичане на процесите, липса на достатъчни външни инвестиции, наличие на обективни обстоятелства като югосембаргото, масови настроения срещу развитието на частната собственост.

България осъмна практически без частен сектор, а само с хора, които имаха някакви пазарни мотивации, но които бяха свикнали да ги реализират или чрез държавата, или зад гърба ѝ. Поради това у нас се стигна до по-масово създаване на всякакви видове кредитни милионери, до по-тежък банков срив и по-голяма степен на стопанско разрушение. Всичко това беше в интерес на новия икономически елит.

Не бива да се подценява и външният фактор, влиянието на икономически и политически сили извън пределите на страната.

По принцип глобализацията на икономическите и политическите процеси създава нови и трудно преодолими препятствия в действително на националните политически елити в края на двадесети век.

Създава относително по-малка възможност за самостоятелни действия и избор, увеличава зависимостта на решенията им от влиянията на външни фактори. А влиянието на тези фактори зависи от интересите на съответните страни, на частни икономически субекти /главно на мултинационалните компании/, на международни икономически и политически институции и т.н. И при положение, че дадена страна не попадне в сферата на интереси на тези могъщи външни фактори, или техният интерес е от нейното отслабване, тогава ролята и функциите на съответния политически елит се усложняват и утяжняват. Мисля, че подобен ефект се получи в България.

Досегашното поведение на българския икономически елит - да забавя протичането на съществени икономически процеси, да се развива и функционира на базата на преразпределението на националното богатство, за сметка на спестяванията на обикновения човек обаче има своите обективни граници. И като че се стигна вече именно до тях. При липса на външно финансиране и свиване на икономиката ограбването на държавните предприятия и на спестителите не може да продължава до безкрай. Очевидно единствената алтернатива е разпадането на старите правила и допускане на нови.

Казаното по-горе донякъде обяснява факта, че и политическият ни елит досега имаше повече характеристики на рушител отколкото на строител. Ж.Желев ще остане в историята на България повече като символ на този разрушителен етап, докато П.Стоянов има шанс да си изгради образ на строител на съвременна България. И това беше предопределено не само и толкова от техните личности, колкото от комплекс от обстоятелства и причини извън тях.

Своята легитимираща спрямо интересите именно на този икономически елит роля изигра и журналистическият елит. Той също има своята отговорност за забавянето на реформите у нас. Зависимостта на медиите от рекламодателите /между които и незаконните и полу-законните икономически субекти/, както и от държавната политика, направи част от журналистическия елит готов да обслужва силните на деня в икономиката и политиката, независимо от стратегическия ефект от това обслужване. Осигурявайки си позиции, основните медии си затваряха очите дълго време пред забавянето на приватизацията. Затваряха си очите и пред опасностите в развитието на банките, говореха с недомлъвки, доста абстрактно за дейността на новите групировки, за сенсната икономика, за характера на масовата и мениджърската приватизация и т.н. С други думи прикриваха истините, които биха подразнили техните финансови благодетели.

Интелектуалният елит също носи своята отговорност. Твърде често елитни интелектуалци търсеха отговорността само в политическите сили, в тяхното тоталитарно или нетоталитарно минало, в тяхната вътрешнопартийна демокрация, в навиците и характеристиките на политическите им лидери. Но не и в икономическите интереси, които предопределяха тяхното поведение в огромна степен. Дори налагаха тезата, че политическите сили нямат свои икономически събратове. По този начин те обезсмисляха самата политическа дейност, а то дейност по представянето и балансирането на интересите.

Една от причините за тази легитимираща дейност от страна на журналистическия и интелектуалния елит беше осъзнаването на зависимостта им от икономически силните /независимо какви са те/ за техния професионален и материален просперитет, за статуса им на елит.

Но всичките тези елити, освен че икономически бяха обвързани с проспериращите икономически субекти, бяха и физически свързани. Имам предвид начините за репресиране на неудобните, на непослушните политически дейци, на много знаещите журналисти - шантажът, заплахите, дори физическото насилие.

През целия този период политическият елит беше и в пресата на своите собствени икономически интереси. Това бяха хора, които създаваха важността на собствената политическа позиция за личното си бъдеще, както и за това на своите поколения. И с различна степен на спазване на морални принципи се опитваха да им осигурят това бъдеще.

Политиците са обикновени хора, а не герои и месии - търсенето в тяхно лице на такива говори за незрявост на „нормалното“ съзнание, характерно за „нормалните“ страни. А що се отнася до тяхната продажност и коруптираност, причините са не само и толкова в техните личностни особености, а в условията за просперитет и дейност, които им предоставя обществото, във възможностите за коруптиране, които допуска същото това общество.

Политиците следваха интереса на икономическия елит, както и своя партии и своя личен интерес. За не малка част от тях интересът се състоеше в това да се превърнат в друг тип икономически елит.

Всъщност в условията на прехода политическият елит беше колективен собственик на все още преобладаващата държавна собственост, на преобладаващия национален капитал т.е. част от икономическия елит. Именно мнозинството от този политически елит беше заинтересовано от отлагане на реформата, на приватизацията, за да може да създаде необходимия му личен капитал, чрез който да се превърне от колективен собственик в съвкупност от индивидуални собственици.

По тази линия можем да говорим за известна специфика на рутинирането на българския политически елит, породена от характера на преходния период. За разлика от развитите страни, където в политическия елит влизат повече хора, които по икономически път са станали представители на индивидуализирания икономически елит,

у нас в началото политическата позиция не беше израз на такъв икономически статус, а възможност за придобиването му.

В това отношение настъпва известна нормализация. Например в листите на политическите сили по време на избори се увеличава все повече относителният дял на вече замогналите се кандидати. „Ненормалното“ е в това, че при част от тези замогнали се кандидати става въпрос само или най-вече за лично потребление на собствено богатство, а не за участие в рискована стопанска дейност с положителен обществен ефект. „Ненормалното“ е в това, че и сега част от тези хора са заинтересовани от удължаване на хаоса за възпроизводство на своето богатство.

И докато за икономическия и политическия елит се знае и приема, че следват своите користни интереси, то по отношение на така наречения народ в общественото съзнание, в пропагандата битува една вулгаризирана идеология, останала от официалната социалистическа идеология преди Десети. За народа като единствен творец на материалните и духовните блага, като чист откъм егоистични интереси, като некоруптируем и морален, за народа като жертва и т.н. И съответно за новия елит като експлоататор, като насилник, като паразит. Всички положителни характеристики попадат от едната страна, а отрицателните - от другата.

Всъщност истината е доста по-различна. Истината е, че това са две страни на едно и също нещо. Без която и да е от тях общественото развитие е невъзможно. А също така и от двете страни са все хора, склонни към слабости и пороци /с което не искам да ги оправдавам, а само да ги опиша/. А взаимоотношенията между тях, надделяването на този или онзи интерес зависи от конкретната обществена ситуация, от силата и слабостта на тези две страни на отношението във всеки даден момент.

В такъв смисъл мисля, че може да се говори и за съответната отговорност на масите за хода на реформата у нас.

През 1990г. не друг, а мнозинството от гласувалите български гласоподаватели заложили на по-бавната реформа, съдържаща се в посланията на БСП.

Подкрепящо бавната реформа през цялото това време беше и икономическото и политическо поведение на голяма част от работниците и служителите в държавните предприятия и институции. То

беше мотивирано от техния интерес предприятията да не фалират и в момента да не станат безработни. Независимо че удължаването на живота им ставаше за сметка на държавата и следователно на всички, за сметка на структурната реформа, а в този смисъл и за сметка на отдалечаване на гравидния период от развитието на България след началото на прехода. Надделяваше краткосрочният над дългосрочния им интерес. Защото дългосрочният им интерес е свързан с по-бързото установяване на новите отношения, на новия производителен елит, а оттам и на техните възможности да повишават своето жизнено равнище.

Друга част от работещите пък използваша политическите кризи за собственото си устройване в смисъл на откупуване на изкуствено завишена работна заплата за сметка на други слоеве от населението. Например шофьорите, авиодиспечерите, работещите в непечеливши предприятия и т.н.

Дълго време селското население разчиташе на самозадоволяването и с търпението и мълчанието си също съдействаше за забавяне на реформите.

Удължаването на периода на хаоса облагодетелстваше много социални слоеве, които в друга ситуация нямат подобни шансове за лесно печелене на пари. Става дума за корупцията сред обикновени те държавни служители - като почнеш от митничарите, минеш през машинописките в отдела за задгранични паспорти и стигнеш до преподавателите, лекарите и обикновените полицаи. Сред всички тези слоеве се облагодетелстваха и хора, които при нормална ситуация не биха могли да повишават така жизненото си равнище. Защото не са сред най-компетентните и заслужилите. И една не малка част от тях го правеше не просто заради оцеляването, а с удоволствие, със самочувствие, че има власт над останалите и сега е моментът да я използват.

Освен за егоизма на масите става дума и за техните възможности за организиране и колективни действия. Поради характера на българската икономика преди 1944 година, както и поради характера на тоталитарното общество след това, наемните работници у нас не успяха да се сдобият с богат опит за организиране и изява на политическата си воля. Във формите и степента, присъщи на развитите страни. Дребнособственическите чувства и отношение към колективните икономически и политически действия заглушаваха до голяма степен инстинктите на наемника, който няма от какво друго да живее освен от работната си заплата. И това го подтиква да се обединява, да търси силата си в масовите действия. Когато предприяти-

ето му не му дава заплата, този работник изразява по един или друг начин недоволството си, което ускорява разрешаването на проблемите на предприятието, а оттам и на по-общите проблеми.

Но българският работник се спасяваше чрез отскачане на село. Машабите на страната, все още силната връзка на голяма част от гражданите със селото даваха възможности за временно лично оцеляване без помощта на колективни действия, без помощта на организиран натиск спрямо управляващите. Необходимо е биологическа застрашеност, за да се излезе на стачка или да се предприеме друго подобно действие.

Именно това се получи в началото на 1997г. Самозадоволяването вече не можеше да спаси хората, нощът опря до кокала. Особено до кокала на граждани. И именно затова гражданинът, а не селянинът излезе на площада пред Народното събрание. Не защото дотогава беше роб и изведнъж сутринта се събуди борец и герой. А най-вече гражданин.

Тук оставям настрана въпроса за другите интереси, които задвижиха така нареченото гражданско общество. За интересите на икономическия елит - на групировките и банковия капитал, на мениджърския слой от обществото, на политическия елит. Независимо от инициатора обаче сред гражданското общество имаше вече достатъчна непониманост към положението, която изкара хората навън. А други направи определено съпричастни, макар и не излезли по улиците.

Доколко профсъюзите в България съдействаха за ускоряване на реформата?

От една страна, те трябваше да се съобразяват със специфичните настроения и готовност за синдикална борба на работещите в предприятията и учрежденията. От друга страна, обаче, профсъюзите бяха удобно прикритие за забогатяването на част от собствените им ръководства. А това забогатяване също можеше по-лесно да се осъществи в атмосферата на хаос и безотговорност в обществото.

КТ „Подкрепа“ например лансираше фирми, които заставаха на входа и изхода на предприятията, смучеха ги, съдействаха за тяхното декапитализиране и агонизиране, но за благодарност осигуряваха финансовата стабилност на профсъюза и благополучието на лидерите й.

КНСБ също стана параван за обогатяване на свои ръководни личности. Чрез умело боравене и трансформиране на синдикалното имущество и други незаконни или полузаконни операции.

Така че ръководните фигури в двата най-големи профсъюза едва ли бяха много заинтересовани от бързото налагане на новите правила, от въвеждането на новия ред в обществото. Поради своите лични, а и поради наложени им отвън икономически интереси, те съдействаха за удължаване периода на хаоса и безконтролността.

Освен за политическия елит като обект на влияния и насилие можем да говорим за него и като за субект на насилие.

Икономическата сфера е тази сфера от обществения живот, в която политическият елит съдейства в най-голяма степен на насилието на насилието от страна на обогатяващия се нов икономически Елит спрямо обедняващия неелит.

В същото време може да се каже, че това икономическо насилие се извърши в една сравнително демократична политическа обстановка. За която своето положително влияние оказва донякъде и българският политически елит. Боравеше със сравнително демократични политически средства, осигури условия за провеждане на сравнително демократични избори, успя да осигури мирно протичане на прехода.

Например двата ценови шока /през януари-март 1991г. и януари-март 1997г./ решиха основни задачи на управляващия икономически елит и го подготвиха за ускоряване на приватизацията. Политическата форма, в която се извърши това беше легална и сравнително мирна смяна на политическите сили във властта. Това изигра ролята на легален отдушник на натрупаното недоволство сред масите. Политическият театър беше разигран майсторски, така че се избегна възможното по-масово физическо насилие.

Политическият елит обаче си носи своята политическа отговорност за размерите и формите на престъпността и някои произтичащи от нея особености на политическия живот. Вече наметках за евентуалните икономически причини за подобни явления и процеси, но те не отменят отговорността на този елит. Парламентарният елит носи своята отговорност за финансовата и всякаква обвързаност и зависимост с мафиотските структури и насочването на редица обществени процеси в интерес именно на тези структури. Елитът на съдебната власт едва ли може да се отърве от отговорността си за своя далтониизъм, за своите приятелски потупвания по рамото на големите босове. А елитът на изпълнителната власт едва ли може да прехвърли другиму вината за разграждането на държавните структури, за отс-

лабването на митническия контрол, за липсата на данъчен контрол, стимулиращи престъпността, а оттам и нарастването на страха и несигурността у населението. А оттам и нарастването на не особено демократични тежнения и очаквания за твърдата ръка, за по-авторитарни политически режими.

Не мога да отмина и някои по-фрапиращи недемократични, неписъщи за правовата държава действия. Като например инспирираните политически по своя характер процеси.

БСП даде пример с процеса срещу Т.Живков. СДС продължи серията с Луканов и някои други бивши номенклатурни кадри въз основа на неприемливи от правна гледна точка основания. Не случайно тези процеси не намират своя завършек вече толкова години. Защо то или трябва да стане публично достояние тяхното пропагандно и манипулативно значение и смисъл и да стане явна и призната политическата функция на съдебните органи у нас. Или при евентуалното им продължаване и стигане до присъди същата тази съдебна власт да се ангажира отново с неправомерни и далеч от закона действия. И отново да се противопостави на европейски правни норми и ценности.

Подобен род процеси не съдействат за развитие на правовата държава и на демократичната политическа култура. Те играят роля главно за разчистване на вътрешнопартийни или междупартийни сметки в рамките на елита, както и за задоволяване на някои примитивни инстинкти у масите. Подобен род политически механизми играят ролята на отклоняване на вниманието на неелита от същностните му проблеми и недоволства. /Както противопоставянето по линия на българи-небългари, комунисти-антикомунисти и т.н./

Тук отново обаче може да се говори за вини и отговорности и на другите елити, освен на политическия. Например защо интелектуалният елит, свързан или симпатизиращ на СДС, не заклеими политическите процеси, а в същото време заклеимява процесите по времето на Сталин и Живков? Защо журналистическият елит /освен приближенията на БСП/ също така не се обяви против тези процеси.

Защо по отношение сблъсъците пред Народното събрание оценките плюс и минус, демократичен-недемократичен акт варираха зависимост от партийните симпатии, а не от абстрактните изисквания на така наречената демокрация? От абстрактното изискване да се уважават демократичните институции? Защо спечелилото симпатии около тези събития радио „Дарик“ наред със справедливото си възмущение от побоя рано сутринта на 11 януари не се възмути и от рушителната стихия преди това, а в. „Дума“ не порица действията на

полицията през нощта, така както порица тези на рушащите Народното събрание?

Характерна особеност на преходните ситуации е отварянето на елита, по-голямата му пропускливост по отношение на хора, идващи от неелита.

Така се получи и в България. Приемствеността във ВНС например беше сведена до 7%. Но след това прогресивно нараства. И се затвърждава тенденцията към затваряне на елита, към намаляване на неговата пропускливост.

Първоначалната по-голяма пропускливост обаче беше съпроводена и с по-високо ниво на некомпетентност, на политически наивност и политическа безотговорност на българския политически елит, на по-голяма невъзможност да се оцени взаимовръзката между политически действия или бездействия и техните икономически и социални резултати.

След 8 години преход вече като че ли са затвърди едно ядро от хора, което ще представлява българския политически елит по-дълго време. Отстъпленията или настъпленията на редица фигури в нег. са нещо нормално и не означават толкова излизане или влизане в него, колкото движения в неговите рамки.

А по принцип периодичните призиви за кардинални промени в политическия елит подхранват революционното мислене на електората и не съдействат за професионализирането на българския политически елит, стимулират лаизма и некомпетентността.

Освен това за тези 8 години повечето от българските политици доказаха, че в различните ситуации под различно влияние могат да играят и различни роли. Могат да са демократи, могат и да не са демократи. Могат да работят в интерес на по-широки слоеве, но могат и да не работят в техен интерес.

Не случайно политици, които преди години, когато имаха тази възможност, не направиха нищо за приватизацията, сега вече са се загрижили за нейното протичане. Защото икономическото положение на страната узря за приватизацията, вече няма време за отлагане. Узряха и техните политически сили. Узря и техният собствен икономически интерес като представители на едни или други приватизационни фондове или други икономически субекти.

В тази връзка ще цитирам думите на Ив. Хаджийски за причините за английската „почтеност“. Той казва следното: „Но за английската почтеност“ имаше още една причина: Богатство бързо може да се трупва чрез търговия само посредством систематично ограбване във всичките му открити и прикрити форми. Но нарасне ли така придобитото богатство до размер да не може да бъде управлявано лично от собственика си, стане ли нужда то да бъде поверено на пълномощници и чужди ръце, тогава методите, употребявани за неговото добиване, се обръщат срещу самия собственик. Той е принуден волно-неволно да проповядва честност и да дава личен пример. Тук е стопанската основа на моралния страх имащите да не мърсят ръцете си с кражба, още повече, че и малки проценти печалба от големите капитали дават достатъчно печалби.“

Бих казала, че това е синтезирано определение за българската ситуация сега. Заедно с промените в начините за замогване, заедно с производителните промени във функционирането на капитала, се сменя и ценностната система на цялостния български елит. Ще нараства стойността на ценности като законно забогатяване, като подпомагане на реда и сигурността в обществото, като мислене за обикновения българин, защото именно той ще трябва да работи във функциониращите и преуспяващи предприятия.

В заключение искам да посоча, че отмерването на отговорността създава една по-подходяща атмосфера за развитие на демократичните процеси, за изграждането на правова държава. Прехвърлянето на отговорността от един гръб на друг не подпомага развитието на гражданското общество, защото именно то изисква поемане на собствен риск и отговорност.

**КОРПОРАТИВНИТЕ ИНТЕРЕСИ И
ДЕМОКРАТИЧНАТА РЕФОРМА:
ЕДИН НЕСЪСТОЯЛ СЕ РАЗГОВОР
ЗА ПРОМЯНАТА В БЪЛГАРИЯ**

Всяка политическа криза в България започва и завършва с дискусии по конституционното институционално устройство на държавата. Дали парламентарният или президентски модел на управление е са по-подходящи за българското общество в преход, дали конституционната монархия не е отговор на хроничната политическа нестабилност на страната? Независимо от нееднородния до еkleктизъм характер на аргументите, прилагани в тези диспути, тяхната същност във всички случаи се отнася до един основен проблем на демократичното ни политическо устройство - проблемът за политическото представителство. Конкретно този проблем се отнася до начина и степента, в която волята на българските граждани, изявена чрез акта на гласоподаването се реализира в процеса на политическото управление. Моделът на електорално представителство окупира в такава висока степен интереса на изследователи и журналисти, че успя успешно да затъмни проблемите на втория и не по-малко важен механизъм на политическо представителство в демократичните системи на XX век - представителството на организирани групи (корпоративни) интереси. Този факт е твърде любопитен като се има предвид, че именно груповите интереси - с тъмен произход и брутално поведение - диктуваха и в решаваща степен продължават да диктуват „правилата на играта“ на всеки етап от драмата на проваления български преход. Нелегитимни и всемогъщи - българските корпоративни интереси ще продължават да бъдат деструктивна сила, докато не бъдат укротени в една двулика система на явни нормативни критерии за пазарно поведение от една страна и прозрачен механизъм на

групово посредничество между организираният интерес от страна на държавата от друга.

Демократичната капиталистическа система на XX век е корпоративна система. Когато на границата между XVIII и XIX век се полагат основите на демократичното политическо устройство, политическият представителство има само един легитимен израз - гласоподаването. Както гражданите, така и техните интереси през този ранен буржоазен период са обвързани с определена територия - избирателен окръг, а връзката между гласуващия индивид и неговия личен интерес е пряка и видима с просто око - в семейната ферма, работилницата или предприятието. Затова чак до края на XIX век редица обществени съсловия са „аморфни“, необвързани пряко с индивида интереси - промишлени работници, градска и селска лумпенизирана беднота - не са допускани до правото да гласуват. Ранният капитализъм се основава на свободното пазарно равновесие, а политиката и държавата са призвани единствено да създават и охраняват нормите и границите на легитимно пазарно и социално поведение на индивидите.

Двадесети век започва със серия тихи революции в структурата на западния свят, които създават едно качествено различно общество от капитализма на свободния пазар. Развитието на акционерната форма на собственост, откритието на конвейера и цялата производствена и социална философия на Хенри Форд, изграждането на могъщи стопански институции - производствени корпорации и синдикати - превръщат пазара в една много по-сложна и противоречива система. От една страна отслабват връзките между териториално разположение и стопански - политически интерес. От друга - самият индивидуален интерес се опосредства и става функция на по-сложни, колективни интереси. Все по-отчетливата корпоративна структура на пазара съществено променя и механизма на електорално политическо представителство в западните демокрации - на мястото на прекия мажоритарен вот за регионално определен кандидат за парламента се появява по-сложната и опосредена пропорционална система на гласуване за масови партии - носители на организирани интереси. Но появата на партиите - посредници е само началото на тихата революция в моделите на политическо представителство в началото на XX век.

През 1929 г. избухва Голямата депресия и нейните безпрецедентни поражения върху стопанството и социалната инфраструктура на обществото показват, че сблъсъка на големите организирани корпоративни интереси на пазара е много по-опасен от традиционната пазарна конкуренция на предходната епоха, стимулираща растежа и

осъществяваща естествен отбор на жизнеспособните икономически играчи. Появява се необходимостта от частично картелиране на националния (а по-късно - и на международния) пазар за да се избегнат катастрофите от гигантските корпоративни сблъсъци по логиката на пазарната конкуренция. Сам по себе си пазарът не притежава механизми са подобно картелиране и омекотяване на междукорпоративните взаимоотношения. С тази роля се нагърбва националната държава, изграждайки целенасочен механизъм за посредничество и баланс между основните организирани интереси в обществото - механизъм на корпоративно представителство. Така политиката изостига ограничената роля на „ношен пазар“ на пазарната игра и се вмесва в нея, но по строго определени правила, които разрешават частично външно балансиране на пазара, но не и подмяната му с политическо администриране.

„Новият курс“ на Рузвелт в Америка и „социалдемократическият консенсус“ в следвоенна Западна Европа са първите два утвърдени исторически модела на корпоративно посредничество и представителство на интереси на терена на държавата в демократичните общества на XX век. Не е случаен фактът, че тези модели възникват паралелно с либералната теория на Джон Мейнард Кейнс за ролята на националната държава в макроикономическото регулиране на съвременната корпоративна икономика. Илюзия е да се мисли обаче, че след изчерпването на Кейнсианския модел в края на 70-те години и замяната му с неокласическата логика на макроикономическо регулиране, ролята на корпоративното посредничество и представителство намалява. Глобализацията на стопанските процеси редуцира интервенцията на националната държава в икономиката, но паралелно с това процесите на групово представителство на интереси - както на национално, така и на локално и глобално ниво - рязко се интензивират.

Исторически първата роля на националната държава като корпоративен посредник е изграждането на механизъм за тристранно сътрудничество между корпоративния капитал и синдикатите. Основната функция на синдикализма е ограничаване на пазарната регулация на цената на труда и изграждане на механизми за корпоративна защита на наемния труд. Без трипартизма като модел на държавно посредничество синдикатите и предприемачите биха водили непрекъснати „военни действия“ в ущърб на цялото общество. В рамките на Кейнсианската доктрина в продължение на десетилетия биха изградена и системата на преразпределение на националния доход чрез държавата както за социални цели, така и като цялостен макро-

икономически механизъм за стимулиране на пазарното търсене. По степенно в структурата на модерното гражданско общество от XX век се формираха все повече и по-многообразни организирани групови интереси, чиято основна цел е да участват максимално ефективно в своя полза в преразпределението на ресурсите, централизирани от държавата. (Тези ресурси и до ден днешен възлизат на 1/3 до 2/3 от националния доход на западните общества.) Тук влизат не само организираните интереси на предприемачи и синдикати, но и професионалните групи на експерти, местни интереси, групи обособени по етнически, религиозни или имуществен признак, асоциации с идеална цел, правозащитни дружества и т.н. За да бъде ефективна една подобна група по интереси, тя трябва да има достъп до държавните институции, да ги информира за целите си, да упражнява натиск в своя полза и да може редовно да „откъсва“ максимално голямо парче от „баницата“. Самата държава става все по-зависима от тези организирани интереси за да може да функционира успешно. От една страна тя има нужда от техния натиск и претенции за да се информира за реалните потребности и тенденции в обществото, което управлява. Така корпоративният натиск играе ролята на кибернетична „обратна връзка“ между обществото и държавата. Груповите претенции на лекарите са индикатор за проблемите на здравеопазването, на учителите - за потребностите на образованието и т.н. От друга страна, както за държавата, така и за обществото е важно всички съществени организирани частни интереси да бъдат представени и интегрирани чрез посредническия механизъм на държавата. Това обстоятелство е особено важно за се подчертае в днешния български контекст, където основните корпоративни интереси са от една страна неподлежащи на ефективен държавен контрол, а от друга - упражняват могъща деструктивна роля спрямо държавата и обществото. Подобно на всеки механизъм за политическо представителство, посредничеството на държавата между корпоративните интереси играе могъща интегративна роля спрямо многообразните частни интереси в структурата на единния обществен интерес.

В зависимост от националните политически традиции различните общества произвеждат различни конкретни модели на корпоративно представителство. В Англия, където Парламентът и парламентарното представителство са могъщ фетиш, корпоративното посредничество има много ограничена публична легитимност. Груповият натиск върху депутати и министри е категорично недопустим. Затова взаимодействията между организираните интереси и държавата се

осъществяват на по-ниското ниво на неполитическото държавно чиновничество - секретари и отдели на министерства - които създават специализирани органи, полудържавни - полуграждански, за преговори и посредничество с корпоративните групи.

В САЩ механизъмът за корпоративно посредничество е лобизъмът - на всички нива на държавните институции. Много е тънка и размишната границата между легитимното въздействие чрез информационен натиск върху един конгресмен или сенатор, което е същността на легалния лобизъм и нелегитимния шантаж в полза на частни интереси. Затова и правилата на лобистката игра са много сложни, а законната регламентация - обемиста. Въпреки ограниченията върху лобистката дейност, Америка е твърде сериозно заплашена от непрекъснатото размиване на самото понятие за национален интерес в контекста на непрекъснатото засилващата се лобистка конкуренция на частни интереси от все по-глобален порядък.

В Централна и Северна Европа силната социал-демократическа традиция, както и свърхразвитата бюрократична система позволяват легитимирането на открити институционални механизми за корпоративно представителство. Тук трипартизмът функционира като официална институция, а отделните групови интереси имат открит достъп до институциите в една система на открито, но строго и безпристрастно посредничество. Нормативната регламентация на корпоративния механизъм в тези страни е най-широко и детайлно развита.

Разбирането на същността на корпоративното представителство ще съдейства както за освобождаването на българското общество от много предразсъдъци, така и от безпомощността, с която нашата общественост наблюдава върлуването на „групировките“ в българската икономика и българската политика. Самото понятие за „представителство“ категорично означава, че груповите интереси не са част от държавата, не засягат и не отменят характера на държавата като общонародна, общонационална институция. Именно в качеството си на институционален представител на цялото общество Държавата може да поеме ролята на балансър и посредник между частните интереси в името на общонационалния интерес. Макар и представени в диалога с държавата, организираните интереси са категорично ИЗВЪН нея. Те не могат да диктуват правителствени решения и „цели“, не могат да изнудват за цени, не могат да хазайничат в държавна собственост. Те могат да представят интересите си и да се конкурират С ДРУГИ ЧАСТНИ ИНТЕРЕСИ пред, а не с държавната власт. От друга страна обаче целенасоченото изолиране или негли-

жиране от страна на държавата на един групов интерес за сметка на друг, фаворизиран интерес нанася жестоки удари върху легитимността и доверието в самите държавни институции. Ако груповите интереси нямат съзнанието за обективност и безпристрастност на държавата-посредник в диспута между тях, те се дезинтегрират и застават в позицията на разрушителни сили, изправени срещу институциите и нормите на законната стопанска и политическа дейност. Държавата трябва да се погрижи щото за организираният частни интереси да бъде ПО-ИЗГОДНО да участват в законосъобразната игра на корпоративен посредничество, отколкото да напуснат сферата на легитимното стопанско или социално поведение.

В условията на съвременната постиндустриална епоха моделите на корпоративно посредничество търпят дълбоки и съществени промени заедно с цялостния стопански и политически механизъм на развитите демокрации. Глобалната икономика съществено ограничи регулативните функции на националната държава и я превърна от преимуществено посредник между вътрешнонационални групови интереси в субект на международен „частен“ - организиран интерес. За националната държава днес е много важно да играе ефективно ролята на „група за натиск“ на международната сцена и в глобалната икономика за да пласира успешно своя национален интерес на световния пазар и пред международната общност.

Същевременно в постмодерния свят рязко се динамизира разпадането на доскоро интегрираните национални общества на организирани групови интереси по най-разнообразни признаци. Наред с организираният стопански интереси и граждански инициативи, в съвременното демократично общество рязко се засилва многообразието по расов, етнически, религиозен признак. Ситуационни групи с инструментални интереси възникват и отмират ежедневно. Редица политически прогнози поставят под въпрос дали е възможно днес, а още повече в обозримо бъдеще да се постигне политически и социално мнозинство от какъвто и да е порядък в този все по-многообразен и диференциран свят на груповите идентичности? Но нали демокрацията като политическа система се крепи именно на разграничението между управляващо мнозинство и толерирано малцинство? Как ще работи тази система в един свят на все по-разобичени малцинства? Отговорът е: чрез все по-ефективно представителство на групови интереси, чрез развитие и усъвършенстване на корпоративните механизми на посредничество на различни нива - на нивото на националната държава, на нивото на регионалните обединения от типа на Европейския съюз, на нивото на общината, областта, регио-

на. Тези механизми на групово посредничество и представителство са все по-гъвкави, небюрокрадни, хоризонтални по своята структура и „мрежови“ по начина на своето функциониране. Тази съществена промяна в механизмите на политическо представителство обаче не може да обезсмисли електоралното - индивидуалното демократично представителство. В тъмната стайка гласоподавателят упражнява както волята си на частен индивид, преследващ частния си интерес, така и волята си на гражданин, загрижен за общото добро. Това единство на „буржоа“ и „гражданин“ е съществено важно за демокрацията, защото то произвежда държавата като общонародна, общонационална институция. Груповият частен интерес не притежава задължителен граждански компонент, затова той може да бъде все по-многогранно представляван, но като вторичен механизъм на една ефективна демокрация.

Реформите в България след 1989 г. бяха започнати - и провалени - без ясно съзнание за ролята и мястото на организирания групов интерес в структурата на демократичната политическа система. Причините за това са както обективни - социалноисторически, така и идеологически. Комунистическата система атомизира българското общество по-ефективно в сравнение с останалите „братя по съдба“ в Източна Европа. Уникалната българска смес от репресия и духовна корупция, произвеждана от комунистическия режим предотврати създаването на макар и далечни аналози на организирано и отговорно гражданско противодействие. Така българинът посрещна падането на Стената в Европа и у дома без социални ориентири за бъдещето и се посвети - според предпочитанията си - на радикално и емоционално отрицание на комунизма, или на тъпо и егоистично изчакване „макдеша ще тръгнат нещата“. В тази ситуация на блокирана промяна единствените обществени групи, които можеха да се самоорганизират ефективно и да защитават с перспектива и стратегия груповите си интереси бяха номенклатурните ешелони на рухналата комунистическа пирамида. В увесен строй йерархиите на Държавна сигурност приватизираха своите институции (формално „разпуснати“ от Кръглата маса), експертната информация, комуникациите, мрежите, връзките, парите и „изчезнаха“, за да се завърнат броещи месеци по-късно като господари на мощната мафиотска икономика, която задуши почти до смърт българското общество. Стопанската номенклатура намери свой път към мафиотската приватизация на държавата чрез фирмите-дубльори, изсмукващи държавните активи по метода „вход-изход“. Организираните мафиотски корпоративни интереси можеха да функционират ефективно само в пряка връзка и

чрез тоталната корупция на държавната властова пирамида. Така вместо посредник, българската държава се превърна в дългосрочен заложник на организираниите като мафия наменклатурни интереси, не легитимни като произход и антинационални и незаконни като стопански и обществено поведение.

Бащите на българската мафия - висшите милиционери, партийните и стопански велможи бяха подпомогнати в стремежа си да възстановят своя контрол върху държавата и обществото - но вече като „капиталисти“ - от неопитността и идеологическата наивност на новоизградената през 1990 г. българска опозиция. „Разграждането на тоталитарната система“ през този първи период на промяната бе мислено преди всичко като процес на изтласкване на институциите в полза на едно абстрактно и твърде идеално като визия „гражданско общество“. Простата от днешна гледна точка истина - че няма гражданско общество без силна държава и законов ред - тогава вълнуваше малцина. Вместо „марш през институциите“ - превземане на институциите стъпка по стъпка, радикалната опозиционна ортодоксия проповядваше бойкот на институциите - освен ако „не вземем изведнаж цялата власт“. Така наменклатурната класа получи допълнителен кредит от време за доразчитане на архивите, за замитане на следите и за трансформиране на тоталитарния политически контрол на система на мафиотски диктат и борческо-милиционерски терор над българското общество. Тази система съществува и до днес и политическата промяна от февруари и април е само възможна, но все още не е актуална заплаха за стройната йерархия на българската неокомунистическа мафия.

Първият опит за принципино противопоставяне на мафията бе осъществен от правителството на Филип Димитров през 1991 - 92 г. За съжаление този опит бе не само краткосрочен и решително осуетен, но и сам по себе си страдеше от концептуална и политическа неяснота в отговора на най-важния въпрос: как държавата може да изплува над мафията и да получи шанс да се справи с нея? Отговорът на този въпрос за СДС през 1991 г. бе - чрез създаване на алтернативен, „наш“, „опозиционен“ икономически елит, който да се противопостави ефективно на комунистическата стопанско-политическа мафия. Така реституцията се превърна в приоритет номер едно за синьото управление. Но реституираната собственост се оказа трагично нищожна като стопански потенциал за да уравнилеси откраднатото от държавата наменклатурно богатство, а червената мафия получи огромен публичен ресурс да насъсква обеднените маси от хора срещу „реститутиките“ и да прикрива ефективно собствените си прес-

тъпления от обществото. По същество реституцията бе - и си остава - легитимен акт на историческа справедливост, който обаче няма и не може да има стратегическа стойност за контрола върху отношенията „държава - икономика“. Този контрол е възможен не чрез разделянето на „червен“ от легитимен капитал, а чрез създаването на ефективна система за нормативен контрол върху принципите, методите и конкретните форми на стопанска активност, поставяща ясна граница между закон и беззаконие и санкционираща беззаконието.

Двете години на кабинета Беров бяха период на тотален контрол на мафиотските структури над държавата и обществото. „Подвижното“ парламентарно мнозинство и правителството бяха картелирани и поделени между групировките, а груповите интереси бяха представени на терена на безпомощната държава с методите на открития шантаж и диктат.

Иванов на Виденов на власт след две години открито беззаконие бе посрещнато с надежда и илюзии за промяна и извън средите на БСП поради две прости причини. За първи път след провалилия се кабинет на Луканов, на власт идваше едно подкрепено от стабилно парламентарно мнозинство правителство. Това правителство, още повече, бе на БСП и би трябвало да е способно да се справи със собствената си партийна мафия, алчно разсипваща страната. Виденов наистина имаше достатъчен политически ресурс ако не да се пребори, то поне да ограничи безобразния апетит на съпартийците си - настоящи и бивши. За да успее обаче той трябваше да мобилизира единствено легитимния си и публичен политически ресурс - ресурса на независим и овластен посредник между груповите интереси.

Ако беше направил това, той щеше да има силна обществена подкрепа и политически неузавима позиция дори в собствената си мафиотски картелирана партия. Виденов не застана в силната позиция на овластен и публичен посредник между груповите претенции в името на държавните интереси. Виденов побърза да вземе страна: срещу групировките на старата мафия, той изгради своя, нова мафиотска структура. Загърби възможностите за публична политическа подкрепа от обществеността и с апаратни игри и управленски произвол изведе „Орион“ на тепиха срещу „старите пари“. Така Виденов за пореден път приватизира държавата, отвори си фронтове - пропасти на терена на собствената си партия и се срина от власт след като съсипа окончателно финансовата система и икономиката на страната.

Днес България е отново на стартова позиция в определянето на ролята и отношението на държавата към организираниите групови

интереси в страната. През изтеклите седем години проблемът как да се легитимират тези интереси не веднъж е бил обект на публична дискусия. „Да си откъснем опашката“ - бе предпазливата рецепта, с която някои главатари на мафията поискаха да получат публична легитимност. Какво означава това? Да бъдат смазани видимите улични проявления на октопода - мутрите с черни очила и мобифони, а висшите етажи на престъпната йерархия да бъдат благословени на новата си роля на „национален елит“. „Да им отрежем главата“ - категорични бяха и остават милиони редови граждани, които обаче изповядват всевъзможни утопични илюзии относно начините, по които тази нелека задача може да бъде осъществена. „Пререгистрация на всички фирми“..., „смяна на парите“..., „молба към Запада да отвори мафиотските банкови сметки“... (Западът никак не обича да отваря сметки - бел.авт.). „Национализация на всички „подозрителни“ фирми и имущества“..., и т.н., и т.н. На това ниво на интерпретация на проблема легитимен пазарен процес и нормални обществени отношения също не могат да бъдат установени.

Декриминализацията на обществената система в България днес не търпи отлагане както поради предизвикателствата на крайната нищета, до която мафията докара страната, така и поради интензивиралите се опити на мощни мафиотски групировки дългосрочно да продадат националните интереси на страната в полза на своите традиционни чужди покровители. Изграждането на адекватна система на контрол върху отношенията национален интерес - групов интерес е приоритет номер едно за новото правителство на ОДС, разполагащо с безпрецедентна обществена подкрепа. Спешно е необходимо изграждането на цялостна система от инструменти - законодателни, институционални, съдебни и граждански - за разграничаване на легитимен от престъпен групов интерес. Границата много често ще минава вътре в една или друга корпоративна структура. Разграничението ще породят организирана съпротива и дирижирана публична история. Основната цел на процеса на декриминализация - груповите интереси да изплуват от сивата зона на икономиката до повърхността на законната стопанска и обществена дейност - може да бъде постигната с цената на огромни усилия. Тези усилия трябва бъдат изцяло за сметка на групировките, а не на българското общество и националния интерес. Легитимирането на организирани групови интереси трябва да стане на базата на публично определени критерии, произтичащи от закона и публичния морал на демократичното общество. Този процес трябва да протича паралелно и в тясна връзка с реформата на държавната администрация, чиято ефективност ще се

измерва преди всичко с рязкото ограничаване на възможностите за системна корупция по етажите на властта. Оставени без ресурса на системното преразпределение на националното богатство чрез механизмите на корумпираната държавна йерархия групировките ще трябва да избират - да изплуват или да потънат.

Приложени на практика, критериите и инструментите за публична легитимация на корпоративните интереси ще създадат принципната рамка на тази система, която наричаме механизъм за корпоративно представителство на организирани интереси на терена на държавата. За да бъде запълнена тази рамка обаче легализирането на корпоративните стопански групировки не е достатъчно. Корпоративното представителство е инструмент за взаимодействие на цялото многообразно гражданско общество с институциите на държавната власт. В България все още не съществуват институционални механизми за взаимодействие на държавата с неправителствените организации от третия сектор, с професионалните гилдии на специалистите в различни области, с младежките сдружения и териториалните общности. Декриминализацията на корпоративните стопански сектор може да бъде осъществена успешно само в тясно сътрудничество на държавната власт с тези граждански структури и интереси, които по самата си природа са противопоставени на мафиотския контрол върху държавата и обществото. Но взаимодействието между гражданските институции и реформистката държавна власт не изчерпват своя потенциал с процеса на декриминализация. Трансформацията на българското общество в модерно общество от европейски тип предполага и изисква непрекъснато, институционализирано взаимодействие между гражданските интереси и държавата. Уроците на „катастрофата Виденов“ продължават да бъдат валидни и днес: без публична гражданска подкрепа за една публична и смела реформистка политика България няма да спечели своята най-важна битка - битката за принадлежност към европейския цивилизационен модел чрез окончателна раздяла с модела на балканския мафиотски неокомунизъм. Разгърнатият модел на ефективно представителство на групови - частни и граждански - интереси чрез посредничеството на държавата е съществена съставна част от този модел на европейско развитие, към който България ориентира своите усилия за промяна днес и в обозримото бъдеще.

Григор Градев

СИНДИКАТИТЕ, ТРИСТРАННОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО И ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

*Няма политическа свобода
без икономическа независимост
Самуел ГОМПЪРС**

Когато се говори за развитието на капитализма и на модерното общество неизбежно се стига и до значението на фактора "труд" в тези процеси. Трудът е не само елемент, без който производството е практически невъзможно. Трудът, в смисъла на заетост, на конкретна работа може да осигури социален статус, материални ресурси и удовлетворение от постигнатото. Режимът на работа и ритъмът на натоварване формират стереотипи на поведение, диктуват организацията на личния живот, публичната и политическата активност, структурират връзките в обществото и дори в интимния свят. До голяма степен професионалните занимания определят жизнения път на човека и се превръщат в обобщен показател за пълноценна реализация на личността. В цялост работата осигурява стабилна основа за идентификация на личността в обществото.

Значимостта на заетостта и работата се откроява още по-ясно при сравнение с друг вид труд, например домакинския, който практически не се признава за обществено полезен или с една екстремна ситуация, каквато е загубата на работното място и дълготрайната безработица. Опасностите, които крие безработицата са свързани не само със загубата на материални средства и спад в жизненото равнище, но най-вече с риска от социална изолация, ерозия на идентичността и постепенна деградация на личността. В страните с развити системи на социално осигуряване вероятността от крайни поражения в подобни ситуации е значително намалена. Там се наблюдава друго явление - появата на цели прослойки - "клиенти", за които зависимостта от различни социални служби се превръща в начин на

живот, безразличен от пасивността и потребителското мислене. Във всички случаи безработицата, дори когато не е с драматичен размер поражда или засилва отношенията на господство и подчинение, които чрез пазара на труда и наемното отношение се прехвърлят в предприятията и в обществото. Красноречив пример е едно изказване на Фридрих Круп пред работници през 1877 г.: "... и се радвайте на това, което ви е гарантирано. Като свършите работата, останете си в кръга на семейството, с родителите си, със съпругата и децата си, и се погрижете за домашните проблеми и образованието....Що се отнася до висшата политика на страната, не си губете времето. Висшата политика изисква повече време и по-добро познаване на условията отколкото са дадени на работниците. Вие изпълнявате длъжн. си като гласувате за кандидатите препоръчани ви от тези, на които имате доверие. Вие няма да направите нищо друго освен поражение ако се опитате да се месите в установения законен ред. ¹ За голямо разочарование на Круп работниците не само се отказват от предложения морков, но започват масово да влизат в синдикатите. Броят на синдикалните членове в Германия нараства от 350 хиляди през 1890 на 850 хиляди през 1900, на 2.4 милиона през 1910, и на 3 милиона три години по-късно. Така се връщаме отново към основния проблем довел до появата и развитието на синдикализма - необходимостта да се противопостави на властта на работодателя силата на колективното действие и обединенията на интереса си работници за да се поддържа определена равнопоставеност в системата на индустриалните отношения и в обществото. В различните страни и се лансират различни теории и подходи за решаване на индустриалния конфликт. Някои виждат синдикатите като канал за демократизиране на обществото, а други им отреждат ролята на ударен отряд в класовата борба или инструмент за провеждане на тясно групови интереси и политически манипулации.

1. Поява и развитие на съвременното синдикално движение

Утвърждаването на началото на съвременното синдикално движение съпада с времето на Адам Смит, когато доктрината на свободната търговия заема доминиращо положение в икономическата теория, а политиката се събужда за либерални идеи. Така още от самото начало се повдига въпроса за природата и мястото на синдикатите в обществото на свободната инициатива и дейността им се квалифицира като престъпна. По това време обединенията на наемните работници вече са забранени във Франция - по силата на прословутия закон „Лю Шапелле“: Част 1 - Доколкото отхвърлянето на всякакви

форми на обединение на една и съща степен или професия е една от основите на конституцията, се забранява да се създават такива обединения под каквото и да било претекст. Част 3 - На административните и общинските органи се забранява да приемат каквито и да е обръщения или петиции, от които и да е степен или професия, или да отговарят на подобни обръщения или петиции ... ² По късно законът се вгражда в Наполеоновия кодекс, който постановява, че при трудови спорове думата на „господаря“ винаги казва истината.

Подобни аргументи - че създават препятствия на нормалното функциониране на бизнеса и му нанасят незаконни щети с действията си са в основата на закона от 1799 г. който забранява създаването и функционирането на първите организации на наемните работници, в Англия, т.нар. „комбинации“. Показателно е, че законът обхваща също и организацията на работодателите. Това състояние не продължава дълго и през 1824 г. английският парламент отменя закона за комбинациите след като се убеждава на практика в нецелесъобразността на подобен подход. По мнението на специалния комитет на Камарата на общините "... законите не само не са ефективни за предотвратяване на Комбинациите, независимо дали на работници или господари, а обратно - по мнението на много представители на двете страни, те показват тенденция на взаимно раздражение и недоверие, и придават насилствен характер на Комбинациите, което ги прави опасни за мира в обществото."³ С тези решения английският парламент на практика признава индустриалния конфликт като естествено състояние на отношенията между партньорите и правото им сами да защитават интересите си в пряк диалог и без намесата на външни фактори. Единствените ограничения, които законът оставя са за да се предпазят отношенията от пряко насилие върху другата страна или трети лица - неорганизираните в синдиката работници.

Така в Англия най-напред се оформя ядрото на съвременното синдикално движение и сравнително бързо то се легитимира като „нормален“ елемент на капиталистическото производство и обществени отношения. Признаването на синдикатите за представителни и общественоприемливи организации става по различно време, още преди края на XIX в. Най-дълго страдат от липсата на такъв статус, особено в сферата на съдебното производство американските синдикати, които го получават едва през 1935 г. в рамките на политиката на реформи - „new deal“ на президента Рузвелт.

Наред с усилията за конституиране и утвърждаване на новата система на индустриални отношения синдикатите активно се включват

в публичните дебати и политическите борби на своето време. Най-важните въпроси засягат демократизирането на политическите системи и особено разширяването на избирателните права до всеобщо избирателно право. Синдикатите участват в първия голям изблик в тази посока в Англия след узаконяването им - чартисткото движение, а след това и в другите страни на Европа и Америка. Участието на синдикатите създава напрежение в традиционните политически елити, особено към края на XIX в. когато елкторалната стойност на наемния труд е вече сериозен фактор в политическия живот. Това се обуславя както от нарасталия брой на организациите така и на мобилизационните способности на синдикатите.

В същото време трябва обаче да се отбележи, че в рамките на тези политически ангажменти се проявява и една от основните слабости в природата на синдикализма, генетически заложи със създаването им - подчертаното доминиране и героизиране на мъжкото начало в културата, мисленето и стереотипите на поведение на организациите и на отделните членове. То е ясно демонстрирано от практически безразличното отношение към всеобщото избирателно право на жените, имигрантите, етническите малцинства и изобщо всякакви нетипични за работническата класа социални групи. Не е много по-различно и отношението към неквалифицираните работници, което в много случаи е пряко следствие от традицията на зорка охрана на вътрешносъсловния трудов пазар от пришълци.

2. Индустриалното общество и синдикатите.

Индустриализмът, индустриалната дисциплина и индустриалният човек създават най-благодатната почва за развитието на синдикалното движение и в годините на т.н. следвоенен консенсус в западните общества то достига своя връх. Първата индустриална революция, след нея и втората вълна - появата на химията, железопътния транспорт и нови клонове на машиностроенето създават мощни корпорации, превръщат огромни маси от -населението в наемни работници и ги събират в разрастващи се градове - индустриални центрове. Въвеждат се нови форми на организация и управление на предприятията. Вътре в предприятията, следвайки предписанията на теорията за научна организация на труда, производствените задачи се раздробяват до елементарни, повтарящи се операции за да се изпълняват от работници с ниска квалификация или без квалификация, които са едновременно работна ръка и сравнително лесно могат да бъдат подменени. Към това Хенри Форд добавя и поточната линия и стандартизирания единотипен продукт за ускоряване на производството. Цялата система

се управлява от йерархична административна структура. Конкуренцията между отделните производители е преди всичко на основата на намаляване на разходите за единица продукция чрез големи обеми на производството. Основният интерес е да се осигури трудов процес, който протича гладко и без прекъсване. Съгласието и готовността за сътрудничество от страна на синдикатите придобива важно значение. Появява се предприятието на масовото производство - символ на индустриалното общество на XX в.

Концентрацията на големи групи работници със сравнително еднакви интереси на едно място и производство осигурено с разширяващи се пазари, които могат да поемат част от разходите за труд от исканията на синдикатите. Постига се двоен ефект. Сключването на споразумение при определени условия лесно покрива голям брой членове в еднотипни ситуации и привлича нови. Утвърждава се синдикатът на „общото правило“, който лесно си изгражда идентичност на организация на наемния труд и има ясна мисия - защитата на интересите ѝ чрез колективно договаране или чрез стачка. Второто предимство произтича от начина на управление на компаниите - с ясно подредени йерархични линии на власт и подчинение. Договореното с върха, който взема решения веднага влиза в сила в цялата организация. От друга страна, синдиката също трябва да осигури изпълнението на поетите задължения, което всъщност е прехвърляне на част от неприятните контролни и дисциплиниращи функции на управлението на цялата маса работници върху синдиката.

В тези условия колективното договаране е особено ефективно. Разпространяват се централизирани системи на договаране, които включват работодателските организации от бранша или отрасъла и съответните синдикални организации. В резултат, синдикатите извеждат работните заплати от конкуренцията, а работодателят си осигурява социален мир за определен период и гаранцията, че други те производители ще оперират при същите разходи за труд, т.е. работодателят си осигурява достатъчно простор за чисто мениджърските си функции и за стратегическо развитие на компанията. Тази комбинация от пазарни, технологични, организационно-управленски и политически условия създава благоприятна среда за изграждане на системи на индустриални отношения на основата на съчетаване на интересите на социалните партньори на различните нива и за избягване на конфронтационни подходи и решения. Когато към това да добавим и мощното въздействие на обществения и политически консенсус след Втората световна война, който извежда социалните права на

личността в категорията на фундаменталните човешки права и „социалната държава“ като органична част от развитието на модерното общество получаваме това, което е известно като Европейски социален модел, гарант на просперитета на западна Европа през последните няколко десетилетия и двигател за извеждането на държавите на водещи позиции в световната икономика.

3. Съвременни проблеми на синдикалното движение

През 70-те и 80-те години в световен мащаб започнаха процеси, които коренно промениха средата за синдикална дейност. Промени-те предизвикаха сериозни размествания на пластовете в социалната база на синдикатите както и в тяхната организационна структура и потенциал за мобилизация при колективни акции. Някои от по-важните промени, които оказват структуриращ натиск върху ситуацията в развитите страни и в световната икономика включват:

- структурно преустройство на националните икономики - от индустриално производство към сектора на услугите и от държавна собственост към приватизация. В повечето страни дялът на работещите в сектора услуги достигна и премина 70% от общата заетост. Този процес свива основното ядро на организирания труд - индустриалните работници. Организирането на новите професии в повечето случаи започва от нула и е изключително трудно, а там където е успешно започва да променя традиционното вътрешно съотношение на професионалните групи в синдикалното движение. Това се отразява на характера на организациите и създава вътрешни напрежения.

- насищане на традиционните пазари - води до два ефекта: ориентация към световните пазари и конкуренция не на стандартизирана продукция на ниска цена, а на основата на малки серии от специализирана (уникална) висококачествена продукция на съответно по-високи цени. Навлизането на високите технологии, компютъризирани-те производствени системи правят това възможно, но изискват специално подготвени, високо квалифицирани работници. Вътрешното разслоение в синдикалната база се увеличава, а с него и противоречията между интересите на различните професионални групи. Пазарът на труда се разделя най-общо на три сегмента:

- а/ квалифицирани, високо платени работници с гарантирана заетост, бъдеще и щедри допълнителни плащания и услуги;

- б/ ниско и неквалифицирани работници с несигурна заетост (временна, непълен работен ден, за определена работа и др.), ниски гурни доходи и бъдеще;

- в/ работници с ненужна квалификация, възрастни, младежи без квалификация, от етнически групи. Всички те са практически без шансове да бъдат наети и с бъдеще в групата на дълготрайно безработните и социално изключените от обществото.

Така може да се скицира картината на вътрешните трудови пазари на „гъвкавите фирми“, които трасират пътя на една възходяща тенденция. Много от предприятията от този род функционират без синдикално представителство, доколкото ядрото от работници е достатъчно задоволено и не е особено заинтересовано, а останалите - периферията, често нямат трудови договори което затруднява членството им и остават извън колективните договори.

- глобализацията на икономическата дейност, която все още е трудно да бъде дефинирана, но пък много от последиците са реалност, често драматична от гледна точка на синдикатите. Този процес извежда на преден план транснационалните корпорации с поделения в различни страни. Тяхната дейност не само е трудна да се контролира от национално отговорните органи, дори правителствата, особено процесите и нивата на вземане на решения. Сложните децентрализирани схеми на управление и прехвърлянето на различни отговорности и операции към различни нива и структури, често в различни части на света, създаването на автономни „стратегически бизнес единици“ обезсмислят процесът на партниране и колективно договаряне и за двете страни. Защитата на интересите явно налага друга форма на участие в управлението.

- утвърждаването на постмодерни ценности и светоглед и промени в политическите нагласи на обществото. Разглеждания период даде нови възможности на неоконсервативните политически сили с философията „Няма общество има само индивиди“ (М. Тачър) и подкрепата за доктрината на свободната търговия.

- масовата безработица. Често се прави сравнение между САЩ където за последните десет години безработицата бе сведена до приемливи граници чрез прилагане на либерални мерки на трудовия пазар и Западна Европа, където тя остана висока и се превърна в проблем застрашаващ процеса на интеграция. Това обикновено се приписва и на твърдите стандарти на трудовия пазар, наложени от европейските синдикати, но в Европа не съществува понятието „работещ беден“, а програмите за заетост и за намаляване на безработицата на Германия, Франция, Белгия, Холандия и на Европейската комисия търсят и очакват подкрепата на синдикатите.

Като цяло 80-те години за синдикатите бяха период на сътресение и дълбоки промени. Те посрещнаха предизвикателствата на технологичната промяна, глобализацията и социалното реструктуриране неподготвени и недооцениха опасностите пред себе си. Израз на това е тенденцията, към свиване на обхвата на синдикатите, сериозни проблеми с „представителността“, финансови проблеми, организационни проблеми и въпроса за мисията, идентичността на синдикатите в съвременното общество. Тенденцията естествено не е повсеместна и се изявява най-пълно в общества с липсващи или слаборазвити корпоративни структури и социален диалог (САЩ, Великобритания) и много по-поверхностно в общества с вкоренени традиции на социално партньорство като Австрия, скандинавските страни, Германия.

В края на 80-те и през 90-те години бяха положени много усилия в търсене на изход от ситуацията и очертаване на стратегияте за бъдещи действия. Синдикатите преодоляха първоначалния шок от промяната и стабилизираха положението си, а в скандинавските страни дори бе отбелязан приток на нови членове. Търсенията на алтернативи и на подкрепа доведоха синдикатите до сериозно преосмисляне на ролята и потенциала на новите социални и професионални прослойки, на проблемите на екологията, на жените, младежите и етническите групи за разширяване на социалната база на синдикатите, и възможностите, които защитата на техните интереси предлага за взаимодействие с новите социални движения и гражданското общество.

Натискът на промяната продължава и все повече налага необходимостта от нов тип - стратегически синдикализъм и участие в процеса на вземане на решения, както и от адаптиране на Европейския социален модел към новите условия и към предизвикателствата на разширяването на Европейския съюз на изток.

4. Тристранното сътрудничество и пътят към международното трудово законодателство

Паралелно с разгръщането на индустриалната революция се разширява и обхвата на международната търговия, но истинският бум идва с развитието на транспорта и комуникациите главно през последната четвърт на XIX век. По това време завършва първото световно разделение на труда и светът се превръща в един всеобхватен пазар, но пазар изключително неорганизиран с жестока и безогледна конкуренция. Борбата за пазари не признава правила и там където парите не достигат за успеха, най-често идва ред на чуждестранните легиони. Подобно съперничество обаче не може да продължи дълго без да застраши икономическата система.

Жестоката конкуренция между индустриалните сили застрашава и със сериозни вътрешни поражения. В подобна ситуация е изключително трудно да се полагат грижи за благоденствието на работещите, тъй като това би подронило конкурентния потенциал на нацията. От друга страна изстискването на работниците може да застраши социалния мир, още повече в атмосфера на настъпващи социалистически идеи.

Първият сериозен опит за решаване на проблема е свързан с името на френския манифактурист Даниел ле Гранд през 1847 г. той се обръща първо към френското правителство, а след това и към Германия, Швейцария и Англия за въвеждането на международно законодателство за защита на работниците от прекомерна експлоатация. По същото време редица работнически организации узряват за идеята за такова международно законодателство и излизат с такова искане.

През 1880 г. Швейцария, под натиска на парламентаристи свиква международна конференция на европейските държави за въвеждане на трудово законодателство. Папа Лео XIII дава своята благословия за такъв форум. Конференцията не взема решения, но за пръв път правителствата обсъждат социалните поражения от индустриалната революция и се признава принципа, че е необходимо международно законодателство по въпроса. Това отново активизира обществените сили и се стига до нова, неформална конференция на държавни служители, социолози, икономисти с искането за присматането на международни трудови стандарти. Създават се автономни национални секции, финансирани от отделни хора или от държавата, а през 1900 г. се създава Международната асоциация за трудово законодателство с постоянен секретариат в Базел. Задачата му е да събира информация и документи и да публикува националните закони по охраната на труда.

Асоциацията прави още по-важна крачка. по покана на швейцарското правителство, организира конференция в Берн през 1905 г., на която се приемат две конвенции от експерти от няколко европейски страни. Първата забранява нощния труд на жените в производството. Втората забранява използването на бял фосфор при производството на кибрит, който уврежда костите на работещите с него. Отровното вещество може да бъде заместено от червен фосфор, но неговата цена е по-висока и ще оцети производителите. Единственото решение е международно споразумение.

Споразумението за забрана на белия фосфор се сключва една година по-късно на междуправителствена среща в Берн. Така се ражда

международното трудово законодателство - резултат от общите усилия на държавни органи, политици и заинтересовани обществени сили.

Първата световна война и необходимостта от общо национално усилие за защитата на страната извежда недвусмислено зависимостта на националната сигурност от проблемите на социалната справедливост. Как ще реагират синдикатите? Ще използват ли капана на военните условия за прекомерни искания и стачки или ще се включат като организатори на приноса на труда във военното усилие? Какво поведение ще изберат работодателите и ще се изкушат ли от възможността да притиснат синдикатите и да извлекат свърхпечалби? Зад всеки въпрос прозира опасността за бъдещето на държавата и обществото, и социалните революции през последните години на войната доказват, че те са съвсем реални.

Периодът на войната ражда нови форми на взаимодействие между синдикати, работодатели и държавата. Създават се специализирани държавни органи за наблюдение и контрол на производството, разпределянето и потреблението на икономическите и социалните ресурси, които включват представители на синдикатите и на работодателите. Във Великобритания се стига до отделяне на самостоятелно Министерство на труда. Сключват се споразумения за избягване на силови действия при възникване на трудови конфликти, за решаването им чрез преговори. Реалната картина е много по сложна, но синдикатите поемат своята част от организацията на военните усилия, от тежестите и лишенията и дават своя принос за успеха.

Паралелно с това синдикатите се подготвят и за следвоенния период, за запазването и развитието на постигнатото ниво на социална защита и на взаимодействие на социалните партньори. На международни конференции през 1916 и 1918 г. се издигат искания наемния труд да бъде представен на мирната конференция в края на войната.

Когато се свиква Парижката мирна конференция, тя назначава Комисия по международното трудово законодателство, която да подготви предложения за включване в мирния договор. Комисията е на тристранна основа - с представители на правителствата, синдикатите и работодателите. Тя изработва „Харта на труда“ и нейните препоръки формират част XIII от Версайския мирен договор, с която се създава Международната организация на труда. Нейната цел е да укрепва мира чрез социална справедливост. Основният подход - чрез механизмите на тристранното сътрудничество (трипартизъм) да изработва трудови стандарти, които са признати и задължителни за

всички страни. Самата структура на МОТ и вземането на решения са също на тристранна основа.

След Втората световна война ролята и значението на МОТ се засилва, особено с разпадането на колониалната система, а през последните години с трансформациите на страните от Източна Европа.

5. Тристранното сътрудничество (трипартизъм)

В съответствие с икономическите, социалните и културните особености и традиции на различните страни са се утвърдили специфични структури и механизми за взаимодействие на основните актьори в индустриалните отношения. Въпреки разнообразието, в основите на всички системи са вградени няколко идеи и разбирания, без които е невъзможен социалният диалог и които оформят ядрото на проповядвания от МОТ трипартизъм:

1. Плурализъм в обществото или приемането на свободното и автономно действие на групи, представляващи различни интереси в рамките на суверенната държава. Задължение на държавата е да осигури законовата рамка, в която отделните групи защитават интересите си и поддържат отношенията помежду си. Тристранното сътрудничество води към съчетаване на интересите на синдикатите, работодателите и държавата въпреки неизбежните различия. То е процес, който търси и очертава зоните на съгласие за да реализира средно и дългосрочни предимства за партньорите и за обществото като цяло. Трипартизма изначално отхвърля доктрините на класовата борба и на неограничения капитализъм.

2. Признаването и развитието на представителната демокрация като допълнение на парламентарната. Парламентът, дори и теоретично, изхожда от по-обща позиция и не може да обхване в цялост специфичните проблеми на трудовия пазар и на отношенията между работниците и работодателите. При това, предполага се, че тези групи имат свободата да защитават интересите си и да използват гражданските си права (свобода на словото, на събранията), на които се основава свободата на асоцииране. Признаването на легитимността на такива групи от държавата води до признаване на полезността им за формирането на политиката, на специфичните знания и опит в областта на икономическите и социалните проблеми, на тяхната икономическа и политическа сила, без приобщаването на която управлението би било сериозно затруднено.

3. Разбирането на всяка от страните за дългосрочните предимства на трипартизма, дори ако се налагат отстъпления от част от автономията или отказ от краткосрочни придобивки. Това предполага раз-

мяна, при която правителството си осигурява социален мир и благоприятни действия от страна на синдикатите и работодателите срещу отказ от монопола върху формирането на политиката или в предлагането на държавни услуги в области като заетостта, социално осигуряване и др. Успехът на тристранното сътрудничество предполага потискане на незабавните нужди в името на обществените и дългосрочните интереси, което често се определя като поемане на социалната отговорност или изграждане на доверие между страните. Има много примери в света, и в България, когато синдикатите приемат ограничаване на заплащането за да се ограничи инфлацията или когато работодателите забавят темпа на внедряване на нови технологии за да се овладят проблемите на приспособяването, които те пораждат.

4. Убеждението, че резултатите от тристранното сътрудничество ще бъдат уважени. В противен случай никой от страните не би имала мотивация за да продължи участието си, тъй като няма основание да си осигури подкрепата на групата, която представлява. Това се отнася най-вече за правителствата, които във всички случаи имат последната дума и могат да пренебрегнат мнението на другите партньори. Има специфични обстоятелства, при които подобни действия могат да бъдат оправдани, но превръщането им в практика просто ликвидира основата за каквото и да е партньорство и ерозира възможностите за засилване на доверието в обществото като цяло.

5. Влиянието на политическите партии върху баланса на тристранното сътрудничество. То може да бъде много различно в условията на всяка отделна страна, в зависимост от политическата система, начини на управление и др. Тясната връзка между партия и един или два от партньорите може да улесни постигането на консенсус, но може и да го отдалечи. В условията на диктатури доминирането на управляващата група над социалните партньори може да доведе до съгласие и дори до някакво споразумение, но не може да поддържа реален социален диалог. Разцеплението на партия или загубата на вярни позиции също рефлектира неблагоприятно върху баланса на трипартизма сътрудничество, ако някой от партньорите поддържа тесни връзки с нея. В случай, че тристранното сътрудничество престане да функционира, всяка от групите започва самостоятелно да лобира правителството, но обикновено едната или другата би получила привилегирован достъп.

И накрая трябва да се отбележи още един тип реакция в обществото - на тези, които остават извън рамките на трипартизма. Тя обикновено поставя под въпрос „честността“ на тристранните договоре-

ности, доколкото те неизбежно засягат по-широк спектър от обществото, отколкото са активно представените в структурите на трипартизма. Да се даде отговор изобщо, абстрактно на подобен въпрос е невъзможно, защото много зависи от характера на групата, която трябва да бъде представена, целите, които преследва и конкретните условия, които често са променливи. Най-сериозни предизвикателства в тази посока са заетите, но неорганизираните в синдикати хора на наемния труд, особено извън сектора на формалната икономика. Решенията на този проблем следват различни посоки в различните системи, включително и до представителство в тристранното партньорство, но често това връща обратно въпроса за легитимността на подобни представители.

6. Трипартизма в България

Системата на индустриалните отношения е втората област, в която трансформацията след ноември 1989 г. се разви със скорост и дълбочина, които са сравними само с промените в политическата система. За разлика от нея обаче в индустриалните отношения няма почти нищо - като структури, механизми, традиции и култура на взаимодействие между социалните партньори, които да могат да бъдат възстановени, продължени и да формират система на отношения между труда и капитала, съответстваща на нуждите на модерна пазарна икономика и плуралистична демокрация.

Така в основите на съвременната система на индустриални отношения в България бяха положени тристранното сътрудничество - на национално и регионално ниво, колективното договаряне - в предприятията и правото на стачка. Първите два „стълба“ на социалния диалог бяха до голяма степен утвърдени с подкрепата на МОТ, Европейската комисия и редица синдикални централи от Западна Европа. Особена роля изиграха синдикатите в България - главен двигател на промените, които оформиха новите отношения между социалните партньори. Въпреки определени ключови постижения този процес се оказа сложен и противоречив в условията на преход, а постигнатите резултати по-скоро - неудовлетворителни.

За периода от осем години „преход“ в страната се смениха девет правителства от всички страни на политическия спектър. От гледна точка на индустриалните отношения това беше равнозначно на ново начало на взаимодействие между социалните партньори, най-често с нова структура на тристранното сътрудничество. С влизането в сила на новият кодекс на труда през 1993 г. на пръв поглед изглежда, че се постига определена стабилизация на социалния диалог, но практика-

та показва само смяна на подхода на правителството при игнорирането на социалните партньори. През периода се прояви тенденция, траекторията на сътрудничеството да очертава възходяща линия в началото на управлението на правителството с изключение на СДС през 1991-1992, което с идването си на власт не прие идеята за социалния диалог, която не след дълго преминава в спад водещ до разрив или конфликт в отношенията. Това бе особено ясно демонстрирано от социалистическото правителство, чието благоразположение към синдикатите продължи през периода на предизборната кампания 1994 г., когато дори се огласи идеята за социален пакт и практически завърши със значителната победа в изборите. Най-плодотворният период на трипартизма е по време на коалиционното правителство през 1991. той има съществен принос за възможността да се предприемат решителните стъпки по пътя на либерализацията на цени, лихвени проценти, валутен курс, да се свалят инфлацията от около 90% през февруари до 4-5% през август и да се избегне възникването на сериозни социални сътресения. Показателно е, че подписаното тогава Споразумение за социален мир бе препоръчано и подкрепено и от Международния валутен фонд.

Влизането в сила на новия кодекс на труда през 1993 г. бележи втория плодотворен период на трипартизма, когато за първи път се извършва пълния цикъл от процедури и преговори от национално ниво до отделното предприятие. От друга страна, след установяването на законово задължение за водене на социален диалог правителствата все повече започват да прилагат политиката на двоен стандарт: да поддържат формален социален диалог за пред обществото и да изключват синдикатите от важните проблеми и решения, дори в области, за които законът изисква консултации с тях.

Като цяло, постиженията на тристранното сътрудничество могат да се видят в две области:

- изграждането на развитие система от структури и механизми за взаимодействие на социалните партньори на национална ниво;
- значително утвърждаване на културата на консенсуса и на търсене на решения чрез преговори в индустриалните отношения и особено на по-ниските нива.

Специфичните условия на прехода, неолибералните модели на формата и острите политически противопоставяния не позволиха социалния диалог да се изяви успешно по главните си направления:

- действието на трипартизма бе съпроводено от постоянен спад на жизненото равнище, което определено оказва демотивиращо влияние;

- не можаха да бъдат избегнати големи национални конфликти, довели до стачки и до допълнително забавяне на процеса на реформи;

- забави се конституирането на истински свободни работодатели, с ясни интереси и способност за вземане на собствени, отговорни решения в рамките на трипартизма;

- основен резултат от функционирането на системата на тристранно сътрудничество е по-равномерното разпределение на тежестите и загубите от „прехода“ и почти не произведе дългосрочни предимства за всяка от страните.

Опитът от взаимодействието със служебното правителство на Ст. Софийски и постигането на важни положителни резултати от т.н. „социален пакт“ определено внасят нов момент в социалното партньорство. Доколко обаче тази политика ще бъде продължена и от правителството на Обединените демократични сили и ще наложи обрат в досегашната тенденция предстои да покаже бъдещето.

Заключение

Краткото описание и анализ на същността и историческата съдба на синдикатите и техните отношения със социалните партньори очертават връзките и значението им за развитието на гражданското общество. Синдикализмът, в различни периоди и общества е много-лико и противоречиво явление, но въпреки това определено могат да се направят някои общовалидни изводи.

Синдикатите и социалният диалог са част от гражданското общество, а ефективността от тяхното функциониране е белег за неговата зрялост. Те са естествен носител и защитник на представителната демокрация, която преминава много отведъ проблемите на индустриалните отношения.

Като представител на „група със специални интереси“ синдикатите се различават от другите структури на гражданското общество, доколкото те могат да генерират значителна икономическа и договорна сила, която нерядко се превръща и в политическа, и могат да оказват пряк натиск върху изпълнителната власт или върху политиката в определени области. Тези възможности могат да бъдат ценен ресурс при общи граждански акции, но в същото време ограничават хоризонта на интереса и готовността за действие на синдикалните организации.

И накрая, предизвикателствата на постмодерните и трансформиращите се общества оказват сериозен натиск за отваряне на традиционния синдикализъм към проблемите и структурите на гражданското общество, за нови форми на активност и на защита на интересите

на индивида и на обществото. Стабилният и ефективен социален диалог допринася за прозрачност и прогнозируемост на поведението на актьорите в обществото, подобрява управляемостта на икономиката, социалната сфера и улеснява политическия процес.

Бележки

* Основател и първи президент на Американската федерация на труда, създадена през 1886 г.

¹ Grebing H. 1985 History of the German Labour Movement, Leamington Spa, p.53

² The ILO in the Service of Social Progress, 1969, Geneva, p.21

³ Pelling H. 1987 A History of the British Trade Unionism, Penguin, London, p.20

Емил Константинов

ЕВРОПЕЙСКАТА КОНВЕНЦИЯ ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ЮРИДИЧЕСКИ ГАРАНЦИИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ

С промените, предизвикани от събитията през 1989 г., Европа навлезе в нова епоха. Краят на Студената война бе и началото на процеса на изграждане на граждански общества в страните от Централна и Източна Европа. Новите демокрации демонстрираха стремеж към трайно установяване на демократични политически модели, основани на законовата гаранция за спазването на правата на човека.

Целта, която тези страни си поставиха беше достигане на онзи степен на демократизация, включваща зачитането на човешките права, правото и плурализма, която позволява приемането в Съвета на Европа, който не без основание се счита за "клуб на европейските демокрации" и предверие на Европейския съюз. Защото като базов принцип в Статута на Съвета на Европа е изведено: "Всеки член на Съвета на Европа признава принципа на правови ред и принципа, по силата на който всяко лице, намиращо се в пределите на неговата юрисдикция, трябва да се ползва от правата на човека и (от) основните свободи. Всеки член се задължава да сътрудничи искрено и активно за постигането на целта на Съвета"(чл.3).

II.

Съществуването на специфично общоевропейско правно пространство е може би обаче онзи факт, който най-ярко отразява положителните резултати, постигнати в демократизирането на участващите в него държави. Той указва и посоката на развитието им - тя се състои в това да се постигне по-тесно единство между европейските страни с оглед съхраняването и осъществяването на принципите и

идеалите, които са тяхно общо наследство и да се подпомага техният икономически и социален напредък¹. Това правно пространство съдържа и необходимите юридически гаранции за спазването на действащите в него норми.

Негов източник е създадената в рамките на Съвета на Европа Европейска конвенция за защита правата на човека и основните свободи. Под пряката му юрисдикция са почти всички европейски държави и техните над 600 милиона граждани. То създава отлични условия и гаранции за развитието на демократичния процес в тях, на всестранный контакти между техните граждани и неправителствени организации.

Три са идеологическите стълбове на Европейската конвенция за правата на човека - ценността на демократичното политическо устройство, правотата държава и защитата на правата на човека - следващи европейската хуманистична традиция, в която държавата не е самоцел, а средство за утвърждаване и максимално разгръщане на потенциала на отделната личност.

Задълженията, поети от държавите по Конвенцията не са реципрочни, т.е. не са поети от тях една към друга, а са задължения на държавата към лицата под нейна юрисдикция.

Между източните и западните страни вече няма разногласия по основните принципи, залегнали в основата на Европейската конвенция за правата на човека. Това не означава, че поставените в конвенцията цели са постигнати в цяла Европа. Съставен през 1950 г., преамбюлът на конвенцията мъдро прогласява, че подписващите я държави "потвърждават отново своята дълбока вяра в онези основни свободи, които представляват фундамента на справедливостта и мира в целия свят и могат по-ефективно да бъдат осъществени, от една страна по пътя на действителната политическа демокрация, а от друга, чрез общо разбиране и спазване на правата на човека, от които тези свободи зависят".

Много източноевропейски страни все още са далеч от установяване на ефективна политическа демокрация. Липсва пълна сигурност за това как ще се развият техните обществени системи и до каква степен спазването на правата на човека в тези страни ще бъде гарантирано на практика. Затова системата на Европейската конвенция за правата на човека е и ще бъде необходимия допълнителен гарант за необратимостта на демократичните процеси в тези страни. Защото, както отбелязва Ралф Дарендорф, гражданските общества не възникват за една нощ, нито пък за периода, през който се създават проекти за демократични конституции или дори се поставят основите на

пазарното стопанство. Едновременно с това те са застрашени на всяка крачка. На всички държавни институции е присъща склонност към тоталност. Държавата винаги иска повече власт, колкото и често да се повтаря, че държавата не е нищо друго, освен хората, които я образуват.² На това ниво на анализ можем да отбележим, че Европейската конвенция за защита правата на човека съдържа минимум от права, които държавата е длъжна да осигури на гражданите.

В политологическите и правни изследвания съществува стар спор за отношението между свободата и демокрацията. Често се е отбелязвало, че традицията, основаваща се на Русо, е склонна да забравя главното изискване за основните свободи, което прави демократичното управление възможно³. Преамбюлът на Конвенцията се позовава а взаимозависимостта между свободата и демокрацията. В него се казва, че основните свободи са фундаментът на справедливостта и мира в света и се осъществяват най-добре, от една страна, чрез ефективна политическа демокрация, а от друга - посредством общо разбиране и спазване на човешките права, от които тези свободи зависят⁴. А закриляните от Конвенцията права, както беше отбелязано по-горе, могат да бъдат определени като "общо наследство" на европейските страни. Този нов момент отразява качествен скок в развитието на интеграционните процеси в отношенията между европейските държави в хуманитарната област. Досега подобно развитие не бе постигнато и закрепвано в международноправна форма нито в други региони на света, нито на универсално равнище. Закриляните човешки права са по своята същност общоевропейско благо, основано на общи ценности и общо наследство от политически традиции и идеи. Правното действие на заложената в Конвенцията концепция за "общото наследство" се проявява например в това, че субект на правата са всички държави - страни по нея, а не само онези, които са непосредствено засегнати от нарушението ѝ. Задълженията на държавите да защитат правата на отделните лица, са същевременно и задължения към всички останали държави. Те могат от своя страна да търсят отговорност на държавата-правонарушител както индивидуално, така и колективно.

III.

Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи (подписана в Рим на 4 ноември 1950 г. и е в сила от 3 септември 1953 г.) притежава голяма практическо значение за България и нейната правна система.

На 7 май 1992 г. България подписа Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи и Първия допълнителен протокол към нея в качеството си на пълноправен член на Съвета на Европа.

Три месеца по-късно (31 юли 1992г.) 36-ото Народно събрание ратифицира с два закона присъединяването на страната ни към този общ европейски ред, официално призна компетенцията на Европейската комисия да разглежда индивидуална жалби и задължителната юрисдикция на Европейския съд за правата на човека.

Според мнозинството автори Европейската конвенция за правата на човека и основните свободи принадлежи към най-значимите международни договори, които България през цялата си история е сключвала. Правата на човека представляват обективни ценности на съвременното право. Те пронизват цялата му същност и всичките му разклонения.

Европейската конвенция за защита правата на човека е интегрирана в българското право чрез чл.5, ал.4 на Конституцията на Република България от 1991 г., в който се казва: "Международните договори, ратифицирани по конституционен ред, обнародвани и влезли в сила за Република България, са част от вътрешното право на страната. Те имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат". Трябва да се има предвид, че конвенцията е в сила за България от 7 септември 1992 г. Но тя става част от вътрешното българско право едва на 2 октомври 1993 г. Това е датата, на която конвенцията е обнародвана в "Държавен вестник".

Според българската конституция Европейската конвенция за правата на човека е част от българското право и има предимство пред законите. Нейните разпоредби имат пряко действие в българското право и са задължителни за държавните и съдебни органи.

Нашата Конституция притежава голямо значение за правното гарантиране на гражданските права поради обстоятелството, че чрез нея част от българското право стават важни международни стандарти от тази област. Международните договори, които са ратифицирани по конституционен ред, които са обнародвани и са влезли в сила за нашата страна, стават част от вътрешното българско законодателство. Освен това, те имат предимство пред онези норми от вътрешното законодателство, които им противоречат (чл.5, ал.4). Следователно иерархията на правните норми, която съществува в българското право е следната: конституцията, нормите на международните договори и законите. Това означава, че нормите на международните

договори, които закрилят гражданските права и свободи, имат непосредствена правна сила.

Международното задължение, което България поема по Европейската конвенция за защита правата на човека е двойно. На първо място тя трябва да осигури съвместимостта на вътрешното си право с конвенцията (чл.1). Това задължение, съчетано със забраната на чл.64 за формулирането на резерви от общ характер, означава, че българското право трябва да отговаря на изискванията на конвенцията от момента на влизането ѝ в сила за България. На второ място, страната трябва да взема мерки срещу всяко нарушение на основните права и свободи, закриляни от Европейската конвенция за защита правата на човека.

За бъдещето на България от особено важно значение е изводът, че международноправното гарантиране на основните човешки права като общо наследство на всички европейски държави и създаването чрез Европейската конвенция за защита правата на човека на общоевропейско правно пространство създава солидни предпоставки за положително развитие на процеса на политическо, икономическо и социално интегриране на страните от Европейския регион.

Подписването на Европейската конвенция за правата на човека от България е от особено значение за процеса на изграждане на гражданско общество у нас, защото както "човешките права са необходими, за да се запази свободата на всеки един поотделно" и ако искаме "да променим икономическата политика, трябва да работим с политическата система на страната, да използваме политическите си права"⁵.

IV.

Основните човешки права, които закриля Европейската конвенция за защита правата на човека и допълнителните протоколи към нея, могат да бъдат систематизирани в следните шест групи:

1. Свобода на физическото лице, която включва правото на живот(чл.2), забраната на подлагане на изтезания или нечовешко или унижително отношение или наказания(чл.3), забраната на държане в робство или принудително подчинение(чл.4), правото на свобода и сигурност и предвидените от конвенцията изключения(чл.5), свободата на движение на лицата(чл.1, 2, 3 и 4, ал.1 и 2 на 4-ти протокол);

2. Неприкосновеността на личния и семеен живот, която обхваща правото на сключване на брак(чл.12), неприкосновеността на личния и семеен живот, на кореспонденцията, телефонните разговори, жилищата и ограниченията на това право(чл.8), правото на справедлив процес (чл.6 и 13);

3. Свободата на словото, мисълта, съвестта и религията, която включва свободата на мисълта, съвестта и религията и ограниченията на това право (чл. 9), свободата на словото и ограниченията на това право (чл. 10), правото на родителите да дадат образование на децата си в съответствие със своите религиозни и философски разбирания (чл. 2 от допълнителен протокол N 1);

4. Свободата на обществената и политическа дейност, към която се причисляват свободата на събранията и сдружаването и правото на свободни политически избори (чл. 3 от допълнителния протокол N 1);

5. Правото на ползване на частна собственост (чл. 1 от допълнителен протокол N 1);

6. Забрана на дискриминацията (чл. 6).

Прегледът на съдебната практика по конвенцията, касаеща разглежданата в настоящия текст проблематика, показва следното:

Правото на личен живот - едно от големите предизвикателства в края на 20-ти век, е предмет на дела за подслушването на телефоните или достъпа до лични материали. Интересно е, че свободата на словото също е централен въпрос в съдебната практика по конвенцията. По-специално в голям брой дела органите по конвенцията защитават критиката на правителството. Например, често цитираното дело, което изяснява, че държавният монопол върху радиопредаванията е недопустим, ако при определени условия отделни лица нямат достъп до тях.⁶

Правото на съдебен контрол над административната дейност е въведено чрез практиката на органите по конвенцията във всички области, където става дума за индивидуални права, които могат да се смятат за граждански права.

Известно е, че няма друга основна свобода с по-голямо значение за демократичната структура на управлението от свободата на изразяване и печата. Без свобода на изразяването и на печата не съществува възможност за смислени свободни избори и образуване на опозиция. Правото да се критикува правителството трябва да се разглежда като основен показател за свободно и демократично управление.

Най-важният елемент за едно свободно общество е правото да се образува политическа опозиция. Това право обикновено не се гарантира в конституциите или законите за правата. Най-важното условие за образуването на силна и значима за обществото политическа опозиция са свободните избори. Характерът на изборителната система не бива да създава предимства в полза на правителството или на която и да е политическа сила. Въпреки че не е имало много дела, за-

сгащи чл. 3 от Първия протокол, гарантиращ свободните избори, тази разпоредба има съществено значение.

Характерът на повечето права, уредени в Европейската конвенция за защита правата на човека, е преди всичко политически. Без тяхното спазване е немислимо действието на демократичните системи, независимо от това какво е социално-икономическото равнище в отделните държави и независимо от другите различия между тях.

Но някои от правата не са чисто политически, а могат да бъдат причислени към социалните, икономическите и културните права. Към тях спадат например правото на синдикално сдружение, правото на собственост и правото на образование. Осъществяването на тези права, за разлика от чисто политическите права, не може винаги да бъде оценявано по критерии, еднакви за всички страни. То зависи до голяма степен от социално-икономическите условия в отделните държави, които са доста различни. Затова при прилагането на тези права конвенцията дава възможност да се отчитат в по-голяма степен специфичните условия на страните членки. Социално-икономическите права са уредени по-пълно за Европейския регион в отделен многостранен договор, сключен в рамките на на Съвета на Европа. Това е Европейската социална харта. Но тя не гарантира прилагането на правата чрез международен съдебен контрол, както това става с правата, уредени от Европейската конвенция за защита правата на човека.

Международният механизъм за контрол по конвенцията се състои от два специално създадени органа - Европейската комисия по правата на човека и Европейския съд по правата на човека. Освен тях в него участва и Комитетът на министрите, който е орган на Съвета на Европа. Той се състои от министрите на външните работи на страните членки или техните заместници. Седалището на трите органа е в Страсбург.

Международноправните задължения на държавата, произтичащи от Европейската конвенция за защита правата на човека, са насочени преди всичко към осигуряването в рамките на нейната юрисдикция на правата и свободите, предоставени от конвенцията (чл. 1), като всяко лице, чиито права са нарушени, трябва да разполага с ефикасни вътрешноправни средства за тяхната защита от съответната национална институция (чл. 13).

Европейската конвенция за защита правата на човека не е предназначена да замени националните механизми за защита на правата на човека. Важното й значение се състои в това, че тя предоставя допълнителни международноправни гаранции за спазването на уредените от нея човешки права.

V.

Правото на индивидуална жалба е най-динамичното в рамките на Европейската конвенция за правата на човека. То оказва най-значително влияние както върху националното право и правораздаване, така и върху развитието на на съдебната практика на Европейската комисия по правата на човека и Европейския съд по правата на човека. То е и особено важно значение, когато говорим за международни юридически гаранции за процеса на изграждане на гражданско общество в България.

Правото на индивидуална жалба гарантира правото на достъп до Европейската комисия по правата на човека. Чрез нея се открива първият етап на процедурата за международен контрол, осъществявана от органите в Страсбург на основа на Европейската конвенция за правата на човека.

Индивидуалната жалба е и остава засега най-революционното международноправно решение, даващо право на индивид като субект на националното право да бъде равноправна страна пред международен независим съдебен орган по спор срещу държава, нарушаваща негови международноправно уредени права.

За да може Европейската комисия по правата на човека да разгледа жалбата, то тя трябва да е насочена към нарушение, което извършено от действието или бездействието на държавата, за която се отнася жалбата. Отговорността на държавата се ангажира от всички държавни органи. Съгласно чл.25 субекти на правото да се жалват са "всяко лице", "неправителствена организация" или "група лица". Тъй като анонимните жалби не са допустими (чл.27, ал.1,а), то жалбоподателят трябва във всички случаи да може да бъде идентифициран.

Правото на индивидуална жалба придава на индивида определена и ограничена международна правосубектност по отношение на определена държава, задължена да защита правата, предоставени му от Европейската конвенция за правата на човека. Това положение представлява наистина нов момент в развитието на международното право и особено на онази негова област, която закрила правата на човека.

Жалбоподателите трябва да отправят жалбата си към Европейската комисия по правата на човека в Страсбург. Това е най-ефикасният път за търсене на отговорност от държавата при нарушаване на правата на лицата, намиращи се под нейна-

та юрисдикция. Процедурата в Страсбург е безплатна. При липса на средства може да се поиска дори правна помощ. Кореспонденцията би могла в значителна степен да се води на български език. Решенията на Европейската комисия по правата на човека са задължителни за държавата. В случай, че те установят нарушение на правата на жалбодателя, то държавата обикновено се задължава да го обезщети и да поеме разходите на адвокатите.

Значението на Конвенцията за гражданите и неправителствените организации се състои в това, че тя дава най-ефикасна международна закрила при нарушаването на учредените от нея права от страна на държавата. Конвенцията закрила не само правата на собствените граждани на държавата, а правата на всички лица, намиращи се под нейна юрисдикция, включително чужденците и правата на лицата без гражданство. Конвенцията позволява на страните членски взаимно да контролират спазването на правата във всяка една от тях, като това не се счита за намеса във вътрешните им работи. Конвенцията открива за лицата международния юридически контрол върху спазването на правата им. Той се осъществява от посочения по-горе наднационален механизъм за контрол, който изземва определени права от суверенната сфера на държавите. Комитетът на министрите на Съвета на Европа следи за изпълнението на решенията на Съда.

Независимият съдебен контрол, осъществяван в Страсбург, може да се оцени като съществена юридическа гаранция за поддържането на необратимостта на демократичните реформи в България и същевременно като тласък за развитието им в съответствие с общоевропейските критерии, намиращи израз в "страсбургското право".

VI.

За бъдещето на нашата страна е от особено важно значение, че правното гарантиране на основните човешки права като общо наследство на всички европейски държави и създаването на общеевропейско правно пространство създава солидни предпоставки за положително развитие на процеса на политическо, икономическо и социално интегриране на всички страни от европейския регион.

Европейските правни стандарти, които предоставя Европейската конвенция за защита правата на човека, са допълнителна гаранция за правната закрила на българските граждани.

Ратифицирайки ЕКПЧ, България се включи в единното общоевропейско правно пространство. Страните в него се придържат към общи ценности и политически традиции. Затова ненапрасно действието на Европейската конвенция за защита правата на човека се определя като общ "европейски публично-правен ред". Включването на България в него може да се разглежда като първа стъпка към приобщаването ѝ към другите европейски структури.

Възможно е в края на 20-ти век Европейската конвенция за правата на човека и нейният контролен механизъм да покажат, че едно истинско разбиране на принципа за разделението на властите предполага също създаването на на ограничения и противотежест на законодателната власт. Това означава някакъв вид правен контрол не само над изпълнителната, но и над законодателната власт с оглед основните права на човека. След революционните промени в Източна и Централна Европа през 1989 г. и 1990 г. движението към конституционен преглед стана много отчетливо.

Установяването на нарушение от Конвенцията и Съда вече не е голяма сензация. То не означава, че засегнатата държава не защита правата на човека изобщо. По-скоро то доказва, че допълнителните гаранции срещу пренебрегването на основните права са доста навременни в усложнените правни системи на 20-ти век.

В системата, създадена от Европейската конвенция за правата на човека може да се види също и една от важните тенденции към рационализацията на действието на държавата, каквато я откриваме по отношение на конституционния преглед като цяло. Рационализацията засяга последиците от законодателната и изпълнителната дейност, които може никой да не е предвидил, защото са засегнати хора в твърде необикновена ситуации. Но досегашният опит показва, че системата на Конвенцията може по смислен начин да защитава индивида срещу неприемливи последствия от решения на мнозинството. А това от гледна точка на процеса на изграждане на гражданско общество в България е от особено значение поради факта, че демократичната политическа култура предполага консенсусно поведение и зачитане правата на тези, които в определен политически момент са в малцинство.

По този начин може да бъде развит един консенсус на европейските държави по отношение на стандартите по правата на човека. Могат да се посочат няколко основни идеи, за които системата на

Конвенцията е помогнала да бъдат изяснени в цяла Европа, понякога в диалектически процес между националните конституционни съдилища, Европейския съд на Общностите и органите по Конвенцията. Такива идеи са например необходимостта от ясна правна база за ограничаване на основни права, правилото на пропорционалността по отношение на ограничаването, забраната за властите да използват дадена правна разпоредба за цел, стояща в действителност извън целите на закона. С други думи, много основни елементи на върховенството на закона са били потвърдени от системата на Конвенцията.

Може само да се надяваме, че това оформяне на европейската идентичност в защитата на човешките и основни права ще продължи успешно.

Бележки

¹ "Целта на Съвета на Европа е да постигне по-тесно единство между своите членове с оглед съхраняването и осъществяването на принципите и идеалите, които са тяхно общо наследство, и да подпомога техния икономически и социален прогрес" (чл. 1, А от Статута на Съвета на Европа)

² Ралф Дарендорф, Съвременният социален конфликт, С. 1993

³ Става въпрос за известния "парадокс на свободата" от края на "Обществения договор" на Русо: "Хората трябва да бъдат принудени да бъдат свободни"

⁴ Йохен Фрованин, Европейската конвенция за правата на човека като обществен ред в Европа, С. 1994

⁵ Из доклад на Маргарита Рендел на Информационна среща "ЕКПЧ и българското законодателство", София, 1993 г.

⁶ Informationsverein Lentia срещу Австрия (1993 г.), Series A, N 276

СЪДЪРЖАНИЕ

Марк Майнардус, Георги Карасимеонов ПРЕДГОВОР	5
Георги Карасимеонов ПОЛИТИКАТА НА ЛИБЕРАЛНАТА ДЕМОКРАЦИЯ	9
Светослав Малинов ПОНЯТИЕТО "ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО" И ПОЛИТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ	17
Асен Давидов ГРАЖДАНСКОТО НЕПОДЧИНЕНИЕ И ДЕМОКРАЦИЯТА	37
Весела Табакова СТУДЕНТСКОТО ДВИЖЕНИЕ КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ФАКТОР	59
Тодор Танев ПОЛИТИЧЕСКА КУЛТУРА И ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОЦЕС: РАЖДАНЕТО НА НАЙ-НОВАТА КЛАСА	67
Емил ГЕОРГИЕВ ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ И МЕДИИ	83
Петя Пачкова ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЛИТ КАТО ОБЕКТ И СУБЕКТ НА НАСИЛИЕ	95
Огнян Минчев КОРПОРАТИВНИТЕ ИНТЕРЕСИ И ДЕМОКРАТИЧНАТА РЕФОРМА: ЕДИН НЕСЪСТОЯЛ СЕ РАЗГОВОР ЗА ПРОМЯНАТА В БЪЛГАРИЯ	109
Григор Градев СИНДИКАТИТЕ, ТРИСТРАННОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО И ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ИНСТИТУЦИИ	121
Емил Константинов ЕВРОПЕЙСКАТА КОНВЕНЦИЯ ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И МЕЖ- ДУНАРОДНИТЕ ЮРИДИЧЕСКИ ГАРАНЦИИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ	137

Фондация „Фр. Еберт“

Институт за политически и правни
изследвания

ГРАЖДАНИТЕ И ПОЛИТИКАТА

Съставител и научен редактор **Георги Карасимеонов**

Формат 60x84/16

Тираж 850

Университетско издателство с печатница
„Св. Климент Охридски,“